

נעורים

חזרה לתל-אביב (1943)

טבריה הייתה תחנת הנדודים האחרונה של הילדות לפני החזרה לתל-אביב. כמובן שבזמנו לא יכולתי לדעת שהתפנית עתידה להתחולל כעבור מספר שבועות, כאשר הורי קנו חלל של דירה לא גמורה במרתף בית מספר 10 ברחוב גוטליב – דירה שהייתה לכתובתי הקבועה בעשר השנים הבאות עד נסיעתי לאירופה. בינתיים עד לרכישת אותו מרתף והפיכתו לדירה הרגשתי כאילו נמשכת הילדות והמעברים ממקום למקום. זמנית גרנו בדירה שכורה מרוהטת בקומת הקרקע של מעונות עובדים בשדרות בן גוריון. לדירה היו אמנם שלושה חדרים אבל אחד מהם היה נעול כנראה עם החפצים האישיים של בעלת הדירה, אישה בשם גניה מייזליץ. עד מהרה התברר לי שהמדובר באמא של אביטל אחת הנערות שהייתה איתי בגבעת ברנר ביחד עם אביה המשורר יוסף אחאי. כמו כן נאמר שהייתה ציירת שעבדה בסיוד וצביעת בתים, לא רק לקיומה אלא כחלק מתפיסת עולמה. באשר לציור עלי להודות שאיני זוכר שום סימנים שהעידו על כך, לא תמונות ולא צבעים, על אף שיתכן שאלה היו נעולים בחדר השלישי. לימים גיליתי שנמנעה לחלוטין מהצגת עבודות מעבר לחוג קטן ביותר של מכרים. לעומת זאת הכל ידעו שיש לה אזרחות ארה"ב שעמדה על כך שיש להגות את שמה במבטא אמריקאי כלומר מאיזליץ. את האישה עצמה שהייתה יחסית גבוהה וחסונה ראיתי רק פעם אחת כאשר עזבנו את הדירה. עם זאת גם הדירה וגם האישה נחרטו עמוק בזיכרוני בגלל תעלול שביצעתי שם שהיה כה מביש בעיני, אז כמו היום, שאיני מעז, אפילו, להעלות בכתב.

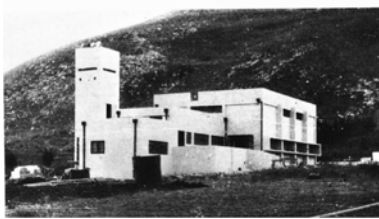
למעט אותו תעלול, החודשים שלאחר שובנו לתל-אביב באביב 1943 עברו ללא ריגושים מיוחדים – בודאי לא כאלה הנשמרים בסוד כמון ומעיקים על המצפון מבלי שאפשר יהיה להשתחרר מהם. זכורות לי השעות הארוכות והמשעממות שבהן אמא הושיבה אותי לגבות דמי כניסה לתערוכת "נופי הארץ" שאבא קיים באולם "בית ארלוזורוב" ברחוב בן יהודה 19. בנוסף היו אלו ימי שרב והחום היה כבד היות ולא ניתן לפתוח את החלונות בגלל הפרגודים שכיסו אותם. אין ספק שבחיית דמי הכניסה הייתה חידוש שלא נודע כמותו עוד עשרות שנים, אלא פעם אחת כאשר דן בן אמוץ הציג את עבודותיו ביפו – רובם הרכבות של חלקי משקפיים ושעונים. מבחינתה של אמא התערוכה נועדה בראש ובראשונה למכירת תמונות ולכן מוצדק שהמבקרים להנאתם בלבד ישלמו דמי כניסה גם אם היו כמעט סמליים. בדיעבד התברר שהקהל קיבל את הדרישה לתשלום כמוצדקת ולא זכור לי אפילו מקרה אחד של טענה כנגדה. על כל פנים, הכסף שימש ברובו לקניית שתייה וממתקים בקיוסק ממול – פתרון מהנה מאוד לשעמום, לרעב ולחום.

באחד הימים האחרונים של תערוכת "נופי הארץ" הסתובבתי לי בעומק האולם מאחורי הפרגודים. אפשר שהלכתי לשירותים שהיו ממוקמים בעומק הבניין. הרצפה באזור זה הייתה מכוסה אבק שהצטבר שם כנראה במשך שבועות, ביחד עם כמה ערמות ניירות משרדיים שאיש לא טרח לפנות אותם. איני יודע מה דחף אותי לפתע לחטט בקצה הרגל בין הניירות, כאשר הבחנתי לפתע בחוברת לא גדולה של צילומי מכוניות עם בחורות בתנוחות שונות מהן ערומות או לבושות למחצה. לכאורה אירוע קטן, מביך במקצת, אבל חסר משמעות ועם זאת נשאר חרוט בזיכרוני כנראה משתי סיבות: האחת, בגין היותה ההיתקלות הראשונה בתופעת הארוטיות – מין עולם בלתי מוכר של מבוגרים. השניה ההפתעה מכך שהצילומים שהיו אמורים להיות מגרים, השאירו אותי נטראלי לחלוטין. תגובה שהייתה מוכרת לי מציורי ערום שראיתי בספרי אמנות מאז ילדותי. במילים אחרות לא הופתעתי שלא הופתעתי. אותה תגובה שאני עתיד לחוות פעם אחר פעם ביחס לאירועים שונים, קטנים כגדולים, שילוו אותי כל חיי.

בתום תערוכת "נופי הארץ", שוב נעלמו הורי. הפעם השאירו אותי אצל הלה אניספלד, אותה קרובה רחוקה של אמא שכבר הזכרתי את שמה, כהתגלמותה של שלווה נפש מופלאה שבה אפפה את סביבתה. לעת זו כבר נולדה לה ילדה, למעשה כשנתיים לפני שעברנו לקיבוץ. ולאחר נדודים במספר דירות האחת, בבית קטן ברחוב ארלוזורוב והשניה ברחוב ארבע ארצות, חזרה לגור בדירה ברחוב יהודה הלוי שבה הכרתי אותה לראשונה. איני יודע את סיבת המעברים מדירה לדירה שהיא בעיני גם היום מסתורית ביותר כמו הנדודים שלנו וכנראה של משפחות רבות אחרות – נושא שכבר דנתי בו די והותר אלא שלעת זו התופעה נעלמה כלא הייתה, אולי בגלל השילוב בין הפסקת הבניה, המחסור בדירות והפריחה הכלכלית כתוצאה מהיצור עבור הצבא הבריטי במזרח התיכון. על כל פנים התקופה, כנראה קצרה יחסית, שנשארת אצל אישה זו זכורה לי בגין שלוש חוויות שונות מאוד. הראשונה היא ללא ספק אותה שלוה אצילית שפרושה היה גם סבלנות אין קץ. השניה הייתה הקפדה על ניקיון והשלישית השעות שביליתי כמעין שמרטף לבתה הקטנה.

לעניין הניקיון זכור לי היטב שביקשה ממני לסייע על ידי שטיפת הרצפה בחדר שבו ישנתי. זכור לי גם שנענתי ברצון ועשיתי בדיוק, כפי שראיתי. איך עשתה זאת אמא ונשים אחרות. תחילה טאטאתי, בהמשך עברתי עם סמרטוט רטוב עטוף על מברשת עם מקל ארוך, ולאחר מכן עם סמרטוט יבש ששטפתי וסחטתי מספר פעמים בדלי מלא מים. אין ספק שהרגשתי גאה ומרוצה מאוד. אבל לאכזבתי התבקשתי לעשות זאת שוב הפעם לא עם מברשת עטופה בסמרטוט, אלא ביד תחילה עם מי סבון ולאחר מכן עם מים רגילים וסחיטת הסמרטוט שוב ושוב עד שהמים כמו הסחבה היו נקיים וצלולים – הקפדה שנשארה חקוקה אצלי כסוג של ניקיון כפייתי, שאני עתיד להיתקל בו שוב, עוד באותו קיץ, כאשר הורי שלחו אותי, לכאורה, לחופשת קיץ קצרה בבית אלפא. אותו קיבוץ שהלה עצמה השתייכה אליו, בטרם עברה העירה. כאן שובצתי לעבודות ניקיון אמנם לא של רצפות אלא גלגלי עגלות משא נושא שאחזור אליו בהמשך.

החוויה השלישית קשורה, כאמור, לבת של הלה: ילדה צחקנית בת ארבע, שביקשה ממני שוב ושוב לקרוא לה מספרי ישרי ילדים עד שאלה נשארו לי כמזכרת נעימה מאותם ימים. ביניהם "התנין הזקן מחרתיים מתחתן..." או "החתולה הצהובה שברה כוס לבובה..." ואולי גם "בוא אלי פרפר נחמד..." אף שיתכן ששיר זה למדתי מאוחר יותר בנסיבות שונות מאוד. כך או כך, השעות של משחק וקריאה עם הילדה הקטנה היו האחרונות שבהן נהניתי בכל לבי מחוויות התמימות, כפי שלא ארגיש כמותה אלא כעבור שנים כאשר נולדו לי ילדות משלי, שזה כמובן סיפור אחר לגמרי. במילים אחרות אחד מאותם אירועים קטנים, לכאורה חסרי משמעות, הפזורים לאורך ימי הילדות, כאשר יכולתי לשחק כך עם אולה בהיותי בן 9 ושוב, עם הנכדה של פרסקאואר בחיפה כשנה קודם לכן.

חזית חדר האוכל בבית אלפא, אדריכל: ליאופולד קראקואר (1930).

עד כמה שזכור לי החופשה בבית אלפא הייתה קצרה יחסית, כנראה שבוע או עשרה ימים. איני יודע למה נשלחתי, קרוב לוודאי בלית ברירה: כנראה שהלה לא יכלה או לא רצתה להמשיך לשכן אותי בדירתה ולהורי עדיין לא הייתה דירה משלהם. בבית אלפא הייתי אמור לעבוד כמתנדב אורח של מכרים חברי הקיבוץ למרות שכלל לא ראיתי אותם כאשר הייתי שם. אפשר אפילו שהחדר שישנתי בו היה שלהם על אף שלא זכורים לי שום סימנים לכך: לא חפצים אישיים ולא צילומים. על כל פנים בערב הראשון לאחר בואי לקחה אותי אחת החברות לחלקת שדה הסמוכה לגדר הקיבוץ, ליד חדר האוכל. כאן הראתה לי כיצד לתלוש את העלים מתחתית הצמחים (כנראה אספסת). עבודה שהייתי אמור להתחיל השכם בבוקר ומיד הסתלקה בלי להוסיף אף מילה. למחרת לאחר כמה שעות הופיע אחד החברים שמיד גער בי על שאני עובד לאט מדי והחל לתלוש את העלים בפראות ובניגוד גמור להנחיות שקבלתי בערב הקודם, כשהוא משאיר רק כמה ניצנים בראש הגבעול. בהמשך אותו היום נשלחתי לסדרן העבודה שישב בחדר האוכל ומשם הלאה כעוזר

לחצרן המשק. הפעם נאמר לי לנקות את הגריז בסמרטוטים טבולים בנפט מכמה גלגלי עגלות משא שהיו זרוקים בשולי החצר – עבודה שנאלצתי לחזור עליה מספר פעמים בטענה שהגלגלים לא נקיים, עד שלבסוף, לאחר כמה שעות, החצרן התרצה והסכים שאמרח גריז טרי על אותם גלגלים. מכאן ואילך המשכתי לעבוד בחצר בדרך כלל בהובלת עגלות עם כדי חלב לתל-יוסף. ללא ספק מסע מהנה, במיוחד הדרך חזרה, כאשר הסוסים מדדים בשמחה חזרה לאורווה.

בנוסף להובלת עגלות נשלחתי מדי פעם לעבוד עם קבוצת נוער בני גילי, חניכי "השומר הצעיר", שגם הם באו לכאן כמתנדבים. זכור לי היטב שעבודתם חיבה את השימוש בסכינים כה חדים שאפילו לא הרגשתי כאשר חתכתי את עצמי על מנת להרשים את אחת הבנות. זכורה לי גם הישיבה ביחד בנים ובנות, בשעת העבודה אבל לא את העבודה עצמה על אף שנדמה לי שעסקנו בקילוף קלחי תירס. בנוסף זכור לי שמדי ערב הצטרפתי לשיחות שניהלה הקבוצה למרות שלא השתתפתי בדיונים עצמם אלא ישבתי כאילו במעגל החיצוני, ראשית כי לא הרגשתי שייך ושנית כי דיברו, בדרך כלל, על חוויות השינה של בנים ובנות בחדר משותף כפי שהיה נהוג בכל מחנות "השומר הצעיר". הנושא לא עניין אותי כלל, במיוחד לאחר התקופה בכפר גלעדי. יתר על כן אני עצמי גרתי בחדר נפרד, כפי שכבר ציינתי, של חברים שנסעו לאן שהוא, אולי העירה. על כל פנים בשיחה הראשונה ישב לידי נער שאף הוא נראה כמי שאינו שייך לקבוצה. שנינו ניהלנו לנו שיחה חרישית ועד מהרה נרקמה בינינו ידידות שנמשכה לאורך כל אותה תקופה ששהינו שם – רובה דיבורים כצפוי בחוג נוער השמאל, על "הדיקטטורה של הפרולטריון" נושא שאני ולדעתי גם לא הוא, ידענו את משמעותו. אבל כדרכם של נערים המצאנו לעצמנו פרושים שונים ומשונים על משמעותה של אותה דיקטטורה.

כמו ביום הראשון גם האחרון בבית אלפא קשור לתחושת הכישלון בביצוע עבודה זמנית שנשלחתי אליה. הכוונה להעמסת חבילות קש גדולות על עגלות שהובילו אותן מהמתבן לרפת. לצורך זה הראו לי כיצד תוקעים את הקלשון ובתנופה אחת מרימים את חבילת הקש מהרצפה למשטח העגלה. אבל לרוע המזל לאחר שהצלחתי בכך מספר פעמים לפתע הרגשתי דקירה חזקה בחזה מצד שמאל ולא יכולתי להמשיך. כאשר שבתי לתל-אביב אמא מיהרה איתי למרפאה וכאן נקבע שעלי לעבור טיפול במכשיר מיוחד – מעין מזלג חשמלי שנועד לכאורה "לשרוף" את העצב. איני יודע מהו אותו מכשיר אבל אין ספק שמאז ועד היום אותו מכשיר חוזר ומופיע מדי פעם באותו מקום עם או בלי מאמץ מיוחד. בדיעבד זנורות לי גם חוויות נעימות מאותי קיץ כך למשל, הטיולים, עם הצעירים האחרים, למעיין הסמוך (סחנה=בריכת עמל) שבו התרחצנו וקטפנו מלוא חופנים, את פרי הפטל שגדל פרא מסביב לבריכה, כפי שעשיתי בזמנו ליד מפל התנור שבין מטולה לכפר גלעדי. נהניתי לא פחות לטייל מדי פעם לבדי בחורשת הקיבוץ חפצי בה הגובל עם בית אלפא – חורשה שהייתה תמיד שקטה להפליא, כאילו נזנחה ונשכחה.

הסחנה.

בטרם אעבור לנושאים אחרים כאן המקום להעלות אירוע המסמן עבורי את תום תקופת הילדות; את הרצון להתנתק, אולי אפילו במודע, מחוויות האהבה לאותה ילדה בגבעת ברנר - חוויות שרדפו אותי ללא הרף. לצורך זה החלטתי לחזור ולנסוע לשם, כנראה בחופשת בראש השנה, הראשונה לאחר תחילת הלימודים בתיכון. מנסיעה זו זכורים לי במעורפל ההתרגשות בעת שבאוטובוס התקרב לקיבוץ; את העלייה בשביל העפר מהכביש עד שעצר בלב המשק. מכאן המשכתי ברגל בהיסוס ככל שהתקרבותי למבני בית הספר. כבר ממרחק ראיתי את הנערה עומדת בחברת אחרים אלא שבשנה וחצי שעברו מאז שעזבתי חל בה שינוי: גופה התעבה במקצת, השיער התארך, עור הפנים התכסה נמשים. בקיצור פג הקסם. עמדה שם נערה בגיל העשרה עם חברותיה שכולן נראו לי זהות לאלו שלמדו אותי בתיכון. בדיעבד, ממרחק עשרות שנים, אני יכול להוסיף שהחוויה המקורית של אהבה ראשונה: דפיקות לב

ומבוכה לא חזרה על עצמה. אותה חוויה המוכרת, קרוב לודאי, רבים מתום תקופת ילדות או תחילת הנעורים.

גוטליב

כאמור איני זוכר וכנראה גם לא שאלתי ולא ידעתי היכן היו הורי בפרק הזמן שבין סוף תערוכת "נופי הארץ" והמועד שבו נכנסו לגור במרתף ברחוב גוטליב. כל אשר אני זוכר בברור הוא את הפעם הראשונה שראיתי את המרתף כאשר היה עדיין חלל בלתי גמור; כלומר ללא ריצוף או מחיצות. גם לא שאלתי ולא ידעתי, מהיכן הופיע הכסף כאילו יש מאין לרכישת המקום או להשלמת הריצוף והמחיצות? על אף שתערוכת "נופי הארץ" הייתה הצלחה גדולה יחסית, ספק רב אם ההכנסה ממכירת תמונות הייתה מספיקה להוצאה כה גדולה. יתר על כן, בנוסף למיטות, לרדיו ולשאר חפצים, שכבר היו לנו בפרוג אמא גם רכשה, לראשונה, שולחן אוכל, כסאות, כורסה ואפילו מנורות דקורטיביות – כולם, אמנם, משומשים, אבל גם אלה לא ניתנו לה חנם. בקיצור חידה אלא שעלי להודות שכנער ולמעשה עד היום לא נתתי דעתי על כך – תופעה שהיא אולי טיפוסית ביחסי הורים וילדים במיוחד בנסיבות שחייתי בהן, כאשר הכול לכאורה פתוח וגלוי, עם כסף במגרה לא נעולה שלקחתי ממנה ככל שנדרש לי במשמעת עצמית וללא שאלות.

הפתיחות שעליה דיברתי נבעה גם מהצורה שבה חולק חלל המרתף, כנראה על ידי אמא. היו שם שני חדרים לאורך הקיר החיצוני, לאחד חלוק ולשני דלת זכוכית רחבה יחסית שנפתחה לחצר הנמוכה כשני מטר מפני הרחוב. בין שני חדרים אלה היה פתח רחב עם וילון כבד במקום דלתות. במילים אחרות סידור הדומה לחדר הכפול שהיה מקובל בתל-אביב מאז שנות ה-1930. בגב החדר עם החלון נשאר שטח גדול ללא חלונות, שגם הוא הופרד על ידי וילון אבל דק ושקוף, על מנת להחדיר לשם מעט אור. בנוסף נכנס לשם גם מעט אור מדלת הכניסה הראשית, שהייתה עשויה ברובה מזכוכית – דלת שכמעט לא הייתה בשימוש מכיוון שכולם נכנסו דרך המדרגות הנפרדות שירדו לחצר המונמכת. ליד אותה דלת כניסה, כאילו ראשית, עמד כוור מטבח ושולחן שעליו פתיליה ולימים נוספו גם כיריים חשמליים – מעל ומעבר לנדרש בהתחשב בכך שאכלנו בעיקר סלטים, וחביתות ולעתים נדירות קצת ירקות מבושלים. באותו חלל אחורי, נותר, סמוך לכניסה, חלל צר עם חלון קטן ששימש כמחסן תמונות ועמדו בו גם אסלה, מקלחת וכיור רחצה.

אני ואמא בבית בגוטליב, שמן על עץ, 24X32 ס"מ, 1946.

אבא עבד כמוכרן בדלתות הזכוכית, הגדולות יחסית, שנפתחו לחצר. כאן עמד בן הציור שלו ולידו שולחן צבעים, מעין עגלת תה נמוכה עם גלגלים ותוספת של מדף תחתון. בחדר זה, מסביב לקירות, הותקן, כעבור כשנה, מדף בגובה של מטר וחצי לערך וממנו ירד וילון כבד מקטיפה, בצבע בז', שכיסה את אוסף התמונות לאחר שכל סידורי האחסנה בחדר אמבטיה ובחלל האחורי התמלאו עד אפס מקום. בחדר השני ניצבו, זו על גבי זו, שתי המיטות עם שלושת המזרונים. לידן עמד על גלגלים, שולחן אוכל, בצורת מתומן, שהוזז כל לילה על מנת לפתוח את המיטות. אני ישנתי ליד הקיר ואבא לידי באמצע החדר. אמא לעומת זאת ישנה על מיטת ברזל קטנה בקצה החדר שבו עבד אבא. במילים אחרות סידור מגורים שלא אפשר כל פרטיות. אזור זה ראוי להוסיף הפך עד מהרה גם לגלריה. לכאן באו קונים ואורחים כאשר אבא פרסם מדי פעם הודעות בטורי האירועים של העיתונים המזמינות את הציבור לבוא לביקור. לעת זו הפכה המיטה של אבא לספה על ידי תוספת כריות, אבל לעתים כמשטח להצגת תמונות.

לדירה בגוטליב היו, כמו לכל מקום אחר, מעלות וחסרונות. אתחיל בחסרון הגדול שהוא כנראה הסיבה האמיתית שאפשרה את רכישת הדירה במחיר שאפילו הורי יכלו להוציא. הכוונה לעליית מי התהום דרך מרצפות הרצפה בחורף הראשון – תופעה שנעלמה בהמשך ולמען האמת איני זוכר כלל כיצד נפתרה באותו חורף אלא

אמא, רישום, 12.3X17.5, 1945.

אם כן המים חסרו וירדו כעבור מספר שעות. בקיצור עוד אחת מחידות הזיכרון. לעניין זה אני יכול להוסיף שאפשר שהבעיה נפתרה, כאשר הייתי בבית הספר, באמצעות משאבות של העירייה או מכבי-האש שהוציאו את המים הן מהבית שגרנו בו והן ממרתפי הבתים והמגרשים הסמוכים. על כל פנים, כאמור, התופעה לא חזרה על עצמה. לעומת זאת אני רואה בחיוב את היותה של הדירה חלל אחד או חדר אחד למעט השירותים כמובן, על אף שגם כאן, לא זכור שנעלנו את הדלת. פירושו של דבר שחינו תרתי משמע כיחידה משפחתית שבה הכול מתנהל בצוותא: אוכל, שינה, עבודה, מנוחה וקריאה והרבה הרבה דיבורים על כל נושא מתזונה עד אמנות, מלבוש עד סדרי עולם.

אמא, רישום.

הלכידות המשפחתית בגוטליב הייתה מעבר לכל אשר הכרתי, כי בכל הדירות, עד כה, היו דלתות ולאמא ואבא חדר משלהם. כאן בגוטליב לעומת זאת, הורי ישנו לגמרי בנפרד עד אשר עזבתי את הבית עם גיוסי לצה"ל. למעשה אפשר שהמשיכו כך גם בשנים שלאחר מכן. כהסבר לכך אמא טענה שאינה יכולה לשכב על יד אבא, אפילו בשעות המנוחה של אחר הצהריים, היות שעפעפיו מתקתקים כאשר הוא ממצמץ בעת שינה. על כל פנים התנהלות זו של הורי נראתה לי טבעית בהיותי בגיל העשרה – יחסים שעלו בקנה אחד עם תפיסתי את שניהם כזוג "זקנים", לכאורה מעבר למיניות שבין גבר לאישה. לעומת זאת תמוה בעיני, במבט לאחור, שבין הורי לא ראיתי אף פעם סימנים של קירבה: לא חיבוק, לא נשיקה וגם לא מילה, לאורך כל השנים שחינו ביחד. באשר למגורים בדירה שהיא חלל אחד, ברור לי כיום שאין מדובר בתופעה יוצאת דופן. גם אני בחרתי בסידור זה, אבל בתוספת תריסים ומחיצות עץ וזכוכית, שיצרו, לדעתי, מידה סבירה של פרטיות.

יתרון נוסף של הדירה בגוטליב נבע מהיותה בבעלות הורי ולכן חופשית משכר דירה ומבחינתי גם נקודת משען של יציבות שנמשכה כעשור עד לנסיעתי לאירופה ולאחר מכן לארה"ב – עשור שבו אבא הציג תערוכה או שתיים כל שנה רובן תמונות של נופי צפת וסביבתה. התמונות נמכרו אמנם במחירים נמוכים אבל בכמות לא מבוטלת. מביקורי מהרה שכר לעצמו בצפת חדר ששימש לו לעבודה ומגורים. מביקורי שם באביב 1945, כלומר בהיותי בכיתה י', זכורה לי הערבוביה של צבעים, מכחולים ובדים. ביניהם, משום מה, את הארגז והכסא המתקפל שאיתם היה יוצא לצייר את הסביבה. אותו חדר הוחלף לימים, לאחר מלחמת העצמאות, לבית ערבי גדול עם כעשרה חדרים (היום מוזיאון פרנל). עם זאת, למרות ההצלחה של אבא תמיד נשאר אצלי החשש שמא מחר לא יהיה במה לשלם למכולת. אפשר שרק אני הרגשתי כך, דווקא בגלל השקיפות שבה חיינו. הכוונה לנוהג, שכבר הזכרתי, לפיו כל הכסף היה מונח במגרה פתוחה. כל אחד משלושתנו, כלומר אמא, אבא ואנוכי, לקחנו משם לפי צרכנו: אני קצת כסף כיס, אמא למכולת ואבא לחומרי ציור ולצורך שתיית תה עם מכריו בבתי קפה ברחוב דיזינגוף.

דיוקן של אמא, שמן על עץ, 12.3X17.5 ס"מ, 1946.

פרושה של אותה מגירה פתוחה עם כסף היה שיכולתי לחוות בצורה מוחשית כיצד המזומנים הולכים ופוחתים בעוד אמא ואבא מנסים למכור עוד תמונה בטרם נשאר בלא כלום. אין ספק שכתוצאה מכך לא עלה בדעתי לבקש או לקחת מעבר לנדרש, למעט פעם או פעמיים בשבוע למשקה קל ולעתים נדירות לממתק כגון גלידה, שוקולד פריך ("מקופלתי") או קצף בציפוי שוקולד ("קדם-בו") שנחשבו בזמנו ואולי גם היום למעדנים נחשקים. לא מן הנמנע שהמגירה הפתוחה הייתה תכסיס, אפילו מוצלח מאוד, שנועד לרסן את יצר הבזבז שלי, כמו של כל נער אחר – אפשרות זו לא הייתה עולה בדעתי אלמלא גיליתי בדיעבד עד כמה חזקה הייתה נטייתי כילד לקבל, את המציאות כמות שהיא ללא פקפוק או שאלות. כך למשל מאין הופיע הכסף שנדרש לקניית הדירה והרהיטים, ביניהם אותה שידה עם מגירת הכסף שבה אוחסנו גם עשרות רישומים של אבא שעד לפני זמן קצר לא ידעתי על קיומם במיוחד אלה שבהם

צייר את אמא בלבוש, בערום ובכל תנוחה אפשרית. במילים אחרות לא הכל היה פתוח ושקוף כפי שחשבתי עד כה.

מכיוון שכבר הזכרתי את שולחן האוכל, הכיסאות והשידה שאמא רכשה עבור הדירה בגוטליב ראוי אולי להוסיף ולתאר אותם: ראשית אומר שהמדובר בסגנון מסורתי שנראה כאילו יובא ממרכז אירופה, כנראה על ידי עולי גרמניה – רהיטים שהגיעו לארץ במכולות מעץ; מעין ארגזי מטען גדולים מעץ, שנודעו בזמנו, אבל רק בארץ, בשם ליפט (Lift – למעשה מכולה) רבים מהם עמדו שנים על מגרשים ריקים בלב תל-אביב עד שנמכרה תכולתם, בדרך כלל עם הארגז עצמו. אבל מקצתם הפכו לצריפי מגורים על ידי ציפוי בנייר זפת להגנה בפני הגשם, במיוחד בשולי העיר. אבל גם בשכונות כגון "נורדיה", היום לב דיינגוף או שכונת "מחלול" מדרום לגן העצמאות – שכונות שברובם פונו כעבור עשרות שנים. לרהיטים שהזכרתי עד כה יש להוסיף כורסא גדולה ומרופדת שאמא אהבה להתכרבל בה וכן סט של שני כיסאות וספה מעץ שכנראה קיבלה חניס ביחד עם האחרים. לסט זה נועד גורל יחיד במינו בגלל צורתם: סגנון גותי הזוי לחלוטין עם ראשי מפלצות בקצה המשענות, ובגב המושב ורגליים בצורת טלפי חיות בר. אמא על כל פנים שנאה את הסגנון וניסרה ללא רחמים את ראשי המפלצות ובכל הזדמנות העמידה את הכיסאות והספה בחצר מחוץ לבית, מקום בו התפוררו, בגשם ובשמש, בתהליך שנמשך שנים, עד שהועברו לצפת וכאן שרדו עד שמצאתי אותם בשנת 1960 כאשר חזרתי מארה"ב, כשנתיים לאחר מותה של אמא – הישרדות שהיה בה משהו מצחוק הגורל לאמא שטענה שאין זה ראוי שחפציה יאריכו ימים מעבר לחייה שלה.

כפי שצינתי כבר בתחילת סיפור הזיכרונות כל אירועי חיי מלווים בחמשת החושים: מראות, טעמים, ריחות, קולות ולעתיים אפילו מישוש. בהקשר של תל-אביב איני רואה צורך או דחף להעלות את המראות מכיוון שאלה מוכרים ובכל מקרה רובם קיימים עד היום. כך למשל בתי המגורים. עם זאת אני מודע ולעתיים גם מרגיש צביטה בלב כאשר הלכו ונעלמו בתי הספר ובנייני ציבור אחרים. לעתיים נדמה לי שיש יד מכוונת בהרס הבתים הללו. ביניהם הגימנסיות "שלווה" ו"הרצליה" שבהן למדתי או האולמות של "מוגרבי", "שדרות". ישה חפץ ("ילי לה לוי") "מגדלור" בנוסף להזנחת האחרים, כגון "בית ארלוזורוב" (תיאטרון "האהלי") "בית ברנר" (מסעדת הפועלים) ועוד רבים מהם יפים ומהם שאולי טוב שנעלמו. למעשה נעלמו גם רבים מהטעמים והריחות. היש מי שזוכר עדיין את טעם פירות עצי התות שגדלו ברחבי העיר – עצים עם העלים שבהם האכלנו את תולעי המשי שגידלנו בילדותנו. אפילו תות השדה איבד מטעמו ולא כל שכן את ריחו או אולי ראוי לומר ניחוחו, כפי שקרה גם לשסק (אסקדיניות) ואפילו לגויאבות אם כי אלה עדיין מריחות, כל שנה בעונתן, על אף שמעטים אוכלים אותם כיום. נעלם גם ריח החצילים שמילאו את העיר כאשר צלו אותם על אש הפתילות שהועמדו בחוף, במרפסות ובחצרות, בכדי שהעשן לא ימלא את הבית – ריח השנוא עלי מאז ועד היום וכתוצאה מכך כל מאכל הנעשה מהם.

העליתי את מקצת הריחות והטעמים שייחדו את השנים שלאחר שובנו לתל-אביב. אין ספק שאלה היו יוצאי הדופן בחריפותם ולכן נחרטו בזיכרוני. אבל מה הייתה השגרה היומיומית? האם הייתה שונה מזו של היום? קרוב לודאי שאכן כך היה בעשרות ומאות פרטים קטנים וגדולים בנוסף לשוני שבינינו לבין שאר המשפחות בגין היותנו צמחונים. לימים שמעתי מאחד ממכרי, שהזדמן אלינו בשעת הצהרים, על הרגשתו המוזרה למראה שלא חווה מעודו: קערה גדולה מלאה בסלט ירקות טריים שעמדה במרכז השולחן שממנה לקחנו לעצמנו מנות גדולות. כנראה שזה נכון בעיקרו אבל חסרים בו כמה פרטים. כך למשל שאותו סלט הוגש בדרך כלל בתוספת של "לחם חי" חמאה וגבינה לבנה. במילים אחרות פחמימות, שומנים וחלבונים. לעתים במקום גבינה נוספה ביצה או זיתים ולקינוח גם שקדים – כולם במטרה להשלים את מנת החלבונים הנדרשת. יתר על כן מכיוון שאמא סירבה לבשל, לעתים הייתי מכין לעצמי חביתה

מסתבר להפתעתי שאמא לא הייתה היחידה שרכשה את הכורסאות האלה. על כן אני למד מציור של אהרון אבני שבו הם מופיעים בתמונת פנים של דירתו בתל-אביב.

שכונת "נורדיה", רח' דיינגוף פינת המלך גיורג' (כיום דיינגוף סנטר).

בית ברנר, אדריכל: אריה שרון, 1935.

"שלווה" ו"הרצליה" שבהן למדתי או האולמות של "מוגרבי", "שדרות". ישה חפץ ("ילי לה לוי") "מגדלור" בנוסף להזנחת האחרים, כגון "בית ארלוזורוב" (תיאטרון "האהלי") "בית ברנר" (מסעדת הפועלים) ועוד רבים מהם יפים ומהם.

בדיעבד התברר לי שבניגוד לעצי השקמים והתאנים, שגדלו פרא במקומות שונים בעיר, את עצי התות נטעו כאן במכוון בתקווה שתתפתח כאן תעשיית משי. עצים אלה נגדעו ברובם בגלל הלכלוך שגרם ריקבון הפירות בנוסף לדבורים ולצרעות שנמשכו אליהם.

אהרון אבני-הכסא.

עם ירקות כגון פלפל ירוק, מלפפון ועגבנייה. עם זאת עלי להודות שבמבט לאחור אני מתפלא על חסרונם הכמעט מוחלט של תבלינים בבית: לא מלח, לא פלפל ואפילו לא שום – תבלינים שאהבתי ומצאתי מחוץ לבית במנת פלפל עם טחינה והרבה רוטב חריף.

אם הרחבתי בעניין האוכל הרי זה בין חשיבותו בחיינו. אמא, אמנם, לא פסקה מלהאשים את "האחרים" שאצלם, לכאורה, הנושא הוא מרכז חייהם, לעומת צמחונים כמונו שעבורם המדובר רק במזון. אבל עד מהרה נוכחתי לדעת, כי ההיפך הוא הנכון ולפחות בנוכחותי נדיר היה שילדים או מבוגרים דיברו על אוכל – לא בארץ ולא בהמשך בארה"ב. עם זאת אפשר שאותה התרשמות של אמא מקורה בתקופת ביקורה בצרפת – ארץ שבה העיסוק בבישול נהיה למאפיין לאומי. יתר על כן עד היום נדיר לראות סרט קולנוע צרפתי שאינו מתרחש לפחות בחלקו סביב שולחן האוכל. באותו הקשר זכורים לי גם כמה ניסויים במזון, שאמא עתידה להתכחש להם: האחד, תוספת תפוחי אדמה לא מבושלים לסלט, טעמם, ראוי לציין, היה מוזר למדי, והשני תוספת עלי אצות מהים לקציצות תרד וירקות אלא שאי אפשר היה ללעוס ולבלוע בגלל החול המובנה שבתוכם. זכור לי גם סליל מתכת לחימום מים בכוס שלכאורה השלים את החוסר במתכת בגוף. אמא על כל פנים האמינה בכל אלה בלב ונפש כמו גם באחד שקרא לעצמו דוקטור צמח שנחשב בזמנו למומחה בתחום הנקרא היום רפואה אלטרנטיבית – רפואה שאמא סברה תסייע לה בשיכוך כאבי הגב, הבטן ועוד מחלות בלתי מוגדרות שיחשה, לאדי הלבד שמהם יצרה ומכרה כובעים בפאריז בתחילת שנות ה-1930, כלומר עשר שנים קודם לכן – נושא שכבר דנתי בו ואין צורך לחזור עליו.

איני מזלזל בכאבים ובמחלות שהיו לאמא אבל כילד וכנער לא ידעתי להתמודד איתן. מה היה עלי לעשות כאשר שכבה על הרצפה ובכתה? במיוחד שאלו היו באים ונעלמים. עד מהרה פיתחתי מעין חסינות וצורך לצאת מהבית בתקווה, שהתגשמה בדרך כלל, שהמשבר יחלוף עד שאחזור. אפילו בנעורי כנראה שהבנתי או לפחות חשדתי שהגורם העיקרי לאותם מכאובים היו סימני הבלות והתחושה שהיא הולכת ומזדקנת בעוד שאבא לכאורה נשאר צעיר כשהיה. את הפתרון למשבר מצאה, כפי שכבר ציינתי, בשנת 1946, כלומר לאחר כשנתיים של התלבטויות, על ידי התמסרותה לציור – תחום שהתמידה בו כעשר שנים עד שהרגישה שעליה לחדול, קרוב לודאי בגלל רמזים מצידו של אבא שלימים אמר לי בגילוי לב: אין שני אמנים יכולים לדור בכפיפה אחת", למרות שידע שאין זו אלא התחושה שלו עצמו היות והכיר לא מעט זוגות של אמנים, מכל התחומים, כולל ציור, בארץ ובעולם.

היו סימנים שיכלו לעורר את תשומת לבי לארציות היחסים בין אמא לאבא. אבל הדבר לא קרה. מבחינתי אמא הייתה ונותרה טהורה ותמימה כמעין בתולה קדושה; שהקשר בינינו הוא נס רוח הקודש, כלומר ללא המגע הגופני של אבא. מכאן גם הזעזוע, המאוחר מאוד, שאמא שיקרה ביחס לגיל שלה. בנעורי התייחסתי גם לאבא כדמות רוחנית ולכן קשה היה להזדהות עם אמא כאשר התלוננה על כך שהוא נהנה יתר על המידה מנשים הנאנחות ומתחננות כאשר הן פוגשות אותו ברחוב. לעומת זאת הבנתי את לבה של אמא כאשר כמעט וגרשה את המשוררת יוכבד בת מרים עם המטפחת הנחצית שהייתה כרוכה על ראשה. הדיוקן, על כל פנים, נעלם לאחר מכן. אבל אין ספק, שהתנהגותה באותו ביקור הייתה מוזרה למדי, הן בגלל ההתעלמות מנוכחותה של אמא והן הדרך שבה התבוננה מסביבה במין אדנות, כאילו מלמעלה למטה. למעשה גם לאמא היו כמה מעריצים, שנהגו לבקר אותנו לעתים קרובות. אחד מהם התיישב על ידי, כנראה ביום קיץ, כאשר אמא יצאה מהמקלחת עטופה מגבת. לפתע, האיש אמר לי בלחישה "תראה איזה רגלים יפות יש לה". הרגשתי כאילו ננעץ בי קוץ – קוץ שסירב לצאת במשך

עשרות שנים. קרוב, לודאי מפני שעורר בי רגשות מודחקים מכל הפעמים שהסתובבנו בבית ערומים: אמא, אבא ואני.

ההשכלה שרכשתי מאז התחלתי לקרוא, בסוף שנה ג', הצטמצמה לנוכחות חלקית בכיתה ד' בבית החינוך בצפון – שנה שממנה אני זוכר דבר ממה שלמדתי ועוד שנה בכיתה ה' בגבעת ברנר שגם ממנה אני זוכר מעט מאוד כך למשל מילים בודדות באנגלית שהם תחילתו של אחד מסיפורי "אלף לילה ולילה" על "קוסם שחי באפריקה ונסע לסין למצוא שם מנורה. ואלדין היה נער...". סיפור שלא הגענו לסופו וגם לא עניין אותי במיוחד. עם זאת אותה פתיחה זכורה לי היטב מכיוון שבני דורי דקלמו אותה כמעין שיר לכת בשנות מלחמת העצמאות. זכור לי גם שבאותה שנה, בכיתה ה', התקשיתי להתרכז בשאלות חשבון על הזמן הנדרש לשני צינורות למלא מכונה בפרדס או לשתי רכבות, שיצאו לדרך במהירויות שונות, על מנת להיפגש. איני יודע אם הקושי היה חוסר כישרון או השאלות עצמן שהסחיו את דעתי לריח הפריחה בפרדס, הרחצה בבריכה, והנסיעה ברכבת מפאריז למאריסיי. מאותה כיתה ה', זכורות לי גם כמה הערות שוליות של מורים שהרשימו אותי במיוחד בין אלה כבר הזכרתי שיר של סטיבסון באנגלית ושל ברדיצ'בסקי בעברית אבל בהברה אשכנזית כמו גם הסבר על מהות חשבון האלגברה. משנים קודמות נותרו אצלי כמה מסיפורי המקרא, ששמעתי, כנראה, בכיתה ג'. כל השאר נבע מלימוד עצמי, ממקורות שונים, כגון אלבומי בולים ובעיקר קריאת ספרים על כל נושא אפשרי, החל מרומנים, עבור דרך מסעות ועד למדע ורפואה – קריאה המלווה אותי עד היום.

הבעיה הייתה, כנראה, היכן לשבץ אותי במערכת הלימודים, שהרי בפועל לא סיימתי אפילו את כיתה ה' למרות שכבר הייתי בן שלוש עשרה – הגיל שבו רוב הילדים עולים לכיתה ט'. פירושו של דבר פער של שלוש שנות לימוד ביני לשאר בני גילי. בסופו של דבר הוחלט שגם אני אכנס לכיתה ט' אבל בתנאי שאשלים כמה נושאים עד תחילת השנה, כלומר בסוף אותו קיץ. זכור לי שניסיתי לעשות זאת בכוחות עצמי אבל בהעדר עזרה אבדתי עד מהרה את התקווה שאצליח. יתרה מכך, היומיום היה הרבה יותר מושך ומרגש: הרחצה בים, המפגש עם כמה מכרים ותיקים ומעל לכל המעבר לדירה החדשה ברחוב גוטליב. בהקשר זה זכור לי אירוע מביך: רוב החפצים הועברו על ידי סבלים כאשר לא הייתי בבית. כך למשל המיטות, המזרונים, הרדיו, התמונות וחבילות הבגדים והמצעים. אבל עדיין נשארו סירים ומחבתות. את אלה היינו אמורים, אבא ואני, להעביר במו ידינו מהחדר שבו אוחסנו ברחוב פרוג לדירה החדשה. במילים אחרות לעבור ברחובות לעיני המכרים כרוכלים של מטלטלים ישנים. כאשר התלוננתי על כך, אבא נזף בי על שאני מתנשא ומתבייש במעשה שהוא חיוני ואין בו כל פחיתות כבוד. הנזיפה הכאיבה לי, דווקא כי ידעתי שהוא צודק אבל בו זמנית לא יכלה להפיג את החשש שאתבזה באם יראו אותי הילדים שהכרתי ואלה ימצאו דרך לקנטר אותי. אבל למזלי המעבר הסתיים מבלי שפגשנו ילדים אחרים.

אירוע מביך אחר היה כאשר, בימים הראשונים בגוטליב, ניסיתי לחדש את החברויות הישנות מפרוג – ניסיון שחזר ונכשל מספר פעמים גם בשנים הבאות למרות שכמה מהם למדו אתי בתיכון. כאילו הייתי זר ומוזר ולא אותו ילד שאיתו שיחקו ללא מעצורים כאשר גרתי שם כשלוש שנים קודם לכן. במיוחד זכור לי מקרה אחד של דחייה, אולי מפני שהכאיבה לי תרתי משמע. תחילתו של האירוע כאשר גיליתי לשמחתי את הגלגליות הישנות שלי בין החפצים שהוצאו מההחסנה. אלה היו קצת חלודים וחורקים אבל עם מעט סבלנות והרבה שמן חזרו לתפקד כאילו היו חדשים. ללא היסוס הרכבתי אותם לנעליים ויצאתי לגלוש בכיוון רחוב פרוג על מנת למצוא שם עוד מכרים שלא ראיתי מאז עזבנו את העיר כשלוש שנים קודם לכן, בתקווה שיצטרפו אלי למסע הרפתקאות ברחובות העיר – במיוחד בירידה של רחוב גורדון בין בן-יהודה לדב הוז. כאן עלי למהר ולהוסיף שבכל רחובות תל-אביב ספק אם היו, באותם ימים, יותר ממאה מכוניות וגם לאלה היה מעט מאוד דלק או חלקי חילוף

לעומת מאות האלפים המתרוצצות כיום ללא מקום חניה. על כל פנים כאשר הגעתי לפרוג לא היה שם איש למעט ילד אחד שהביט בי בלעג כאשר ניגשתי אליו ומיד דחף אותי בכוח ונמלט בחדר המדרגות הסמוך. נפלתי על הברכיים שכאבו לי עוד מספר ימים לאחר מכן. אבל, המשכתי בדרכי כל אותו יום ולמחרת כבר ויתרתי והחבאתי את הגלגליות. עם זאת נשאר הזיכרון שחזר ועלה כעבור עשרות שנים כאשר אפנת הגלישה הופיעה שוב הפעם לא רק ילדים אלא גם ילדות ואפילו נערים ונערות מבוגרות יותר.

סבא עיפרון על נייר, 27.5X21 ס"מ, 30.01.1944.

מאותה תקופה זכורות לי שלוש-ארבע פגישות עם סבי, כלומר אבא של אבא. עד כה לא פגשתי אותו למעט פעם אחת מספר שנים קודם לכן. אותה פגישה הייתה אולי מקרית ואולי מכוונת אלא שאז לא ידעתי כלל שהוא האיש וגם לא זכרתי את מראה פניו. עכשיו דברים היו שונים. מסתבר שהוא זה שביקש לראות אותי. במחשבה שנייה אפשר שהדבר קשור ליום הולדתי השלושה עשר שחל כחצי שנה לפני כן, כאשר הייתי עדיין בכפר גלעדי. כל אחת מהפגישות עם הסבא מתחברת אצלי עם זיכרון מסוים מאוד. הראשונה בגין הבית ברחוב זמנהוף והדירה בקומה הראשונה שגר בה – למעשה חדר אחד לא גדול אבל אפלולי שנפתח למרפסת קטנה וממנה לחצר אחורית מוצלת לגמרי על ידי עצי איקליפטוס. האיש עצמו, כלומר הסבא, שנראה לי כישיש מופלג, גוף ופנים כחושות, עור מקומט וזקן צלול, ישב דרך קבע מכורבל בכיסא עץ גדול מאחוריו כריות וזרועותיו נשענות על ידיות הכיסא. האם זה רק הזיכרון שלי או שהשתלבו בו גם הרישום ותמונת הזיוקן הגדולה שאבא צייר באותם ימים – מחוות פרידה מאביו שנפטר זמן קצר לאחר מכן בהיותו כבן שמונים וארבע? כמובן שלשאלה זו אין מענה, כמו גם לטענתו של אבא שצייר זיוקן עצמי לאחר מכן עם עיניים אדומות על מנת לציין את צערו והרגשתו באומרו ביידיש מכאן ואילך "יתום אני" (איד בין א יותים).

כפי שצינתי כל פגישה הייתה מלווה במעשה מסוים. האחת כנראה הראשונה בשני סידורי תפילות שסבא נתן לי מתנה עם הקדשה לבנו אליעזר בן יצחק איזיק בן יוסף צבי פרנקל. לצערי הספר נעלם באין ספור המעברים שלי ממקום למקום על אף שזכור לי שראיתי אותו לאחרונה בשלהי שנות ה-1960 בארגז הצבעים שהיו בו גם תשמישי התפילה של אבא. אבל מאז נעלם בדרך מסתורית, גם הארגז וגם תכולתו. פגישה אחרת הייתה בחג הפסח שבה שלושתנו סבא ואבא ואני חגגנו את החג בתפוחי אדמה ומלח ושניהם כלומר סבא ואבא לימדו אותי את נוסח המזמורים המסורתיים של המשפחה – מזמורים הזכורים לי עד היום ולכן קשה להאמין שעשינו זאת רק פעם אחת בלבד ולא פעמיים לפחות. אירוע אחר מרגש לא פחות היה כאשר סבא ביקש לבוא במיוחד לדירה בגוטליב על מנת לפגוש את אמא. מחווה שנועדה להוכיח לכל שאר המשפחה ראשית את היותה של אמא, מבחינתו ומבחינת ההלכה, בת זוגו של אבא ואני נכדו. שנית, את כוונתו לגרום לאשתו הראשונה של אבא להסכים לגירושין ולהביא סוף סוף לשלום בית בין ילדיו ונכדיו. הביקור ריגש את אמא עד דמעות אבל לא עלה בידו לאחד את המשפחה עד לגט מאשתו הראשונה ונישואי הורי עברו עוד עשר שנים ועשרים שנה עד שנוצר הקשר ביני לבין בניו אליהו ונחום.

בהקשר של הפגישות שלי עם אביו של אבא כלומר סבי נותרו עמי עוד כמה זיכרונות. בין אלה הסיפור על היותי צאצא של הרב לוי יצחק מברדיצ'ב והסברה שגופות כולנו עד לדור העשירי תישמרנה בשלמותן בקבר עד לימות המשיח ותחיית המתים. אבל שכח לציין שייחוס זה בא לי ממשפחת כשר אליה השתייכה אמו של אבא כלומר סבתי. לעומת זאת חזר מספר פעמים על האמרה ביידיש לפיה "חשבו יותר להיות בעל רצון מאשר בעל ידע" למשעה משיחות אלו התברר לי להפתעתי שאני מבין כמעט את כל דבריו ומכאן ואילך גם את הורי, כשדיברו ביניהם ביידיש. למרות זאת, אז כמו היום אני מתקשה לומר אפילו משפט אחד שלם ביידיש. אמנם, כאמור, רצונו של סבא להשכין שלום משת במשפחתו לא עלה יפה. עם זאת כאשר נפטר נפגשנו כולנו לראשונה בשער בית הקברות בנחלת יצחק –

למרות שעדיין עמדנו בנפרד: אני ואבא מצד אחד ושאר המשפחה מצד שני. מתבוננים זה בזה בשתיקה.

"שלווה"

פסל אליהו, מוחרקה (קרן כרמל), הכרמל, 1943.

מדברים שנאמרו, בדרך כלל במרומז, הבנתי שהרצון של הורי היה שאלמד בתיכון מקצועי, כפי שעשה בשעתו אליהו בנו הבכור של אבא ועכשיו גם נחום בנו השני. פירושו של דבר שאני ונחום היינו מוצאים עצמנו באותו בית ספר, כלומר "מקס פיין" שהיה גם היחיד באזור תל-אביב. אין לי ספק שאפשרות זו של שני בנים לאותו אב אבל משתי אמהות באותו בית ספר היה בלתי אפשרי לא רק באותם ימים אלא גם היום. כתוצאה מכך נשלחתי בסופו של דבר לתיכון הומאני בשם "שלווה" שנוהל כמוסד פרטי על ידי מרדכי וגניה וילנסקי – החלטה שהייתה מבוססת כנראה על היותם מכרים או מכרים של מכרים וכמותם מפעילי השמאל לשעבר. בזמנו ידעתי על קיומם של עוד בתי ספר תיכוניים בתל-אביב אבל אלה היו זרים מאוד לרוחם של הורי כך למשל "גאולה" שהיה לכאורה בית ספר למסחר או "בלפור" שהיה שוב לכאורה, בית ספר ראלי למרות שלמעשה היה בו גם מסלול הומאני, כפי שהיה ב"הרצליה". אבל חשוב יותר לשניהם "בלפור" ו"הרצליה", היה דימוי מובהק של מעוזי הבורגנות היות ונאסר על התלמידים להשתתף בפעילות תנועות הנוער, למעט "הצופים". ב"שלווה" לעומת זאת לא היה איסור כזה ורבים אכן הצטרפו לתנועת הנוער שלי "השומר הצעיר" או "למחנות העולים" של "אחדות העבודה". בדיעבד מפליא אותי שלא נשלחתי ל"תיכון חדש". בדיוק מאותן סיבות אלא אם כן היה הפרש משמעותי בשכר הלימוד או מנהלי "שלווה" הסכימו לקבל תמונות בתמורה לחלק משכר הלימודים ואולי אפילו כולו.

כאשר החלו הלימודים בכיתה ט' התרוצצו בי כמה תחושות. האחת, הסקרנות ביחס לנושאים שאלמד. השניה, הגאווה מעצם היותי תיכוניסט או כמו שנהגו לומר גימנזיסט. אבל שני אלה היו מהולים בחשש, שהקפיצה מכיתה ה' הישר לכיתה ט' עלולה להעמיד אותי במצב מביך שלא אבין את הנאמר בגלל חוסר ידע שנרכש בשלוש השנים שבתווך. היה לי גם ספק ביחס למסלול התיכון עצמו שלכאורה לא הוביל לשום מקום – למעט, אולי, המשך אין סופי של לימודים שעמדו בניגוד גמור לתפיסת העבודה והמקצוע כערכים עליונים. אותם ערכים שעליהם חונכנו ילדי השמאל בארץ ובעולם. תחושה נוספת של אי נוחות נבעה מהצורך להצטרף שוב לקבוצה חברתית חדשה ולא מוכרת. מסיבות אלו בחרתי לי מקום בשורה האחרונה בפינת החדר. כאן ישבתי זמן מה לבדי, למרות שהשולחנות, אז כמו היום, נועדו לשניים. בסופו של דבר גיליתי, כפי שנאמר לי, שהכול נידון מהתחלה ללא התייחסות ללימודים קודמים. גם המסגרת החברתית התגלתה כמוכרת, לפחות חלקית, בזכות נוכחותם של כמה מכרים מרחוב פרוג, בין אלה אלחנן ברגמן (נני) הנער שגר בזמנו בדירה מולנו. אותו נער שלמד לנגן בצילו וחבריו הנגנים: משה מורביץ (כינוי) וקלמן רוזנבלום (חצוצרה). למרות שגני עצמו היה מסויג מאד כאשר ביקרתי אותו לאחר שחזרתי לתל-אביב – הסתייגות שנמשכה גם במסגרת הכיתה והפכה בהמשך לעוינות וקנטרנות סמויה.

אני, עיפרון על נייר, 25.5X32 ס"מ.

היות ורכשתי את רוב השכלתי בקריאה עצמית התרגלתי לדלג מעמוד לעמוד מפרק לפרק ואפילו מספר לספר – או להפך לחזור ולקרוא קטעים, הכול כרצוני ובעיני בקצב הרצוי לי. בנוסף זכרתי היטב את המורה בכפר גלעדי ששאל אותנו התלמידים מה הם הנושאים שברצוננו ללמוד. עצם השאלה והשיחה שקיימנו לאחריה, הן שעוררו בי את התחושה שתיתכן מערכת לימודים שונה. אין ספק שבימים הראשונים, למעשה כל השנה הראשונה בתיכון עדיין קיננה בי התקווה שתחושה זו תתגשם כאן ועכשיו. בשלב זה על כל פנים

”שלווה”, טיול שנתי, פסח, 1943.

באותה כיתה ט' ב"שלווה" היו גם שלושה מקרים תמוהים במקצת. האחד נערה בשם טן-פי לכאורה הבת או קרובת משפחה של המשורר והמתרגם יהושע טן-פי (88-1914). אבל לימים כאשר הכרנו טען בפני שהיה היחיד ממשפחתו ששינה את שמו (היפוכה של המילה פיטן) וכמובן שלא יכלה להיות לו בת בגילי אלא אם כן ילד אותה בהיותו כבן 16. חידה שנייה היא נער בשם קניוק לכאורה קרובו של הסופר-הצייר יורם קניוק אלא שגם הוא טען שאין לו כלל קרובים בגיל זה ואילו הוא עצמו לא למד ב"שלווה" אלא ב"תיכון חדש". המקרה השלישי הוא רפי מוקדי, בנו של הצייר משה מוקדי, שלכאורה היה איתי בכיתה ט' בעוד שהוא זכור לי רק מהשנה שלאחריה כאשר ישבנו שנינו ליד אותו שולחן.

עדיין לא ידעתי את מה שכנראה למדו כולם מניסיונם בשנים קודמות שאותן דילגתי. הכוונה לכך שעיקר השיעור יסתכם בכמה משפטים מעורפלים ושאר הזמן יוקדש, בדרך כלל, לדשדוש בפרטים שנראו בעיני כחסרי משמעות. במילים אחרות עדיין הייתי נלהב מדי מכדי לזרום מהפסקה להפסקה מבלי להתעמק מדי בנאמר – טכניקה שגם אני עתיד להסתגל לה עם הזמן, אפילו עיון בספר, מתחת לשולחן, במהלך השיעור. נהפוך הוא: בימים הראשונים עדיין הייתי מלא התלהבות והקשבתי בדריכות לכל מילה שנאמרה. כך למשל, בשיעור הראשון בגיאומטריה הוסברו האקסיומות, כלומר הנחות היסוד שהן לכאורה מובנות מאליהן. על בסיס זה נמשך השיעור השני כשלתע הבחנתי בתופעה שנראתה לי כתגלית ופרצתי ללא ריסון בצעקה: "אם כך הכול אקסיומה". המורה, משום מה, לא הגיב הכיתה פרצה בצחוק ובשבועות הבאים אף קראו לי "אקסיומה".

עשרות שנים לאחר מכן התברר לי שאכן המדובר היה "בגיאומטריה אקסיומטית" ולעתים היא גם נקראת כך. במילים אחרות שתיקתו של המורה היא שעודדה את הכיתה ללעוג לי ובראש דווקא נני, לכאורה חבר מהימים שגרנו בפרוג – התנהגות שהזכירה לי את הילד שהתיידדתי אתו בגבעת ברנר. הנסיבות היו שונות אבל אותה תחושת בגידה שבעקבותיה נסתמה כל אפשרות לחידוש הקירבה בינינו. למרות הניסיון המר עם אותו מורה ששתק, לזכותו אומר שאפשר שהוא עצמו לא הכיר את המושג "גיאומטריה אקסיומטית" כשם שלא היה מודע או לפחות מעולם לא ציין, ששמר על זיקה סמויה, ברוח ההומניזם, בין מדע להיסטוריה החל מחוקי ארכימדס והלאה לתגליות של גלילאו, ניוטון, פאסקאל, לאבואזיה וטוריציילי – למרות שמסיבה לא ברורה לא נגענו בנושאים כגון חשמל וגלי רדיו. אם כי אפשר שעל אלה דנו בשביעית ובשמינית, כלומר בכיתות יא-יב, אלא שאני כבר לא הייתי שם, כי שוב נדדתי, למעשה סולקתי, לבית ספר אחר בגלל תעלולים שונים ומשונים, שעוד אפרט בהנאה רבה בהמשך.

”שלווה”, תמונת מחזור, כיתה י' (1944).

ההסתייגות של נני, לא הייתה יוצאת דופן. למעשה כל הכיתה הייתה מפוצלת לקבוצות קטנות, שביניהן חיץ סמוי. איני יודע אם הייתה גם עוינות אבל בודאי לא ידידות. מטבע הדברים ש נני התחבר עם "המנגנים" שהכיר מאז ילדותו ועכשיו למדו איתנו באותה כיתה: משה מורביץ (כינוי) קלמן רוזנבלום (חצוצרה) כמו גם יאיר זלצמן (כינור) שלמד באחת הכיתות העליונות בגין היותו מבוגר מאיתנו בשנתיים. למעשה היו איתי באותה כיתה עוד ארבעה תלמידים שניגנו, שתי נערות בפסנתר ונער אוד בצילו והשני בכינור. במילים אחרות, כיתה של שבעה מוסיקאים. המוזר, אבל אולי כצפוי, דווקא אלה שהכרתי בפרוג נמנעו מלהופיע באירועי הגימנסיה אולי מפני שהחשיבו עצמם כ"מקצוענים", לעומת האחרים "החובבים" שעשו זאת ברצון ולדעתי גם בלא מעט כישרון. קבוצות נוספות שנוכחותן הורגשה בכיתה, אבל בעיקר בשנה השניה, היא פעילי תנועות הנוער של מפלגות הפועלים:

מקצתם ב"מחנות העולים" ורובם ב"שומר הצעיר". שאר התלמידים הסתודדו בקבוצות קטנות יותר. כך למשל שלושה בנים של יוצאי גרמניה ושתי אחיות תאומות.

טבריה, 1943.

התעלול הראשון שלי שאני זוכר אותו בברור אירע סמוך לאחר תחילת הלימודים. לעת זו כאמור ישבתי עדיין לבדי בשורה האחרונה ליד שולחן שנועד לשניים – שולחן מיוחד עם מדף לילקוט הספרים ומשטח עליון משופע שבקצהו שורה של חריצים לכלי כתיבה וביניהם חור שבו הוכנסה כסת מחרסינה לבנה שלתוכה נהגו לצקת דיו. בשולחן שלפני ישבו שתי בנות. לאחת מהן הייתה צמה עבה שזורה מאחור שהתנדנדה, כל השיעורים, אנה ואנה כמטולטלת מעל לשולחן. עד שבוקר אחד ניסיתי לטבול, בזהירות רבה, את קצות השיער בכסת הדיו, אלא שמיד הרגישה בדבר והעבירה את הצמה קדימה. איני יודע כיצד הייתה נגמרת הפרשה לו הצלחתי. כנראה כנער החוזר למעללי הילדות. אבל גם כך האירוע לא נשכח למרות שאיני יודע מה קרה בהמשך. קרוב לודאי שלא כלום, כי בודאי הייתי זוכר לו הייתה תלונה, נזיפה או חילופי מילים. על כל פנים במבט לאחור ברור לי שהייתה מודעת לכך שהצמה המתנדנדת מעל לשולחן שמאחוריה היא פיתוי למעשה משובה של בנים, שקשה לעמוד בפניו, אולי לא בתיכון, אבל ללא ספק בכיתות ז'–ח'. במילים אחרות המודעות הופכת את הפיתוי לסוג של התגרות – התגרות שאיפיינה חלק ניכר ביחסי הבנים והבנות לאורך כל השנה הראשונה בתיכון. אותו הקשר זכור לי מקרה שאיימתי על אחת הבנות שאזרוק אותה מהקומה השנייה של מדרגות החירום. איני יודע את הסיבה לאותו אירוע, אולי לקחה ממני דבר, למעט ההרגשה שאני על סף איבוד השליטה בעצמי. למזלי הסובבים אותנו הבחינו בכך והפרידו בינינו. לעומת זאת גיליתי, כעבור שנים, שמבחינתה כל הפרשה לא הייתה אלא מהתלת ילדות ואתגר שבסופו לא יקרה לה שום רע. וכאן אוסיף שאי-הבנות כאלה ואחרות ביני לבין בנות חזרו ונשנו גם בשנים הבאות אבל לא כאן המקום להרחיב על כך.

את התקופה הראשונה בתיכון אני זוכר כמעין שלב מעבר; השלב שבו כבר לא הרגשתי כילד אבל טרם הופיעו אצלי סימני הבגרות. למרות שלא הייתי מודע לקיומו של המעבר, שהרי לא יכולתי לראות מה צפוי בסופו. גם לא שמת לי לב לכך שהייתי עדיין גבוה יחסית למרות שקפצתי כיתות והייתי לראשונה מאז תחילת בית הספר באותו גיל כמו שאר הילדים שלמדו אתי. לעומת זאת יכולתי להרגיש בתחילתם של שינויים על אף שאלה היו עדיין עמומים. להרגשה זו תרמו קרוב לודאי גם כמה גורמים חיצוניים. ראשית, המודעות למפנה הגדול במלחמת העולם החל מנסיגת הגרמנים מרוסיה ועד לפלישה לנורמנדי. בנוסף החל, כאן בארץ, "המרי" (אצ"ל) ו"המאבק" (אחזות עבודה) כנגד הבריטים. קרוב יותר מבחינתי הייתה הסכמת מוזיאון תל-אביב להעמיד לרשותו של אבא את כל הקומה השנייה על מנת לקיים תערוכת "יובל", לציון 25 שנה לעלייתו ארצה. הפתיחה אמנם נקבעה לדצמבר 1944, כלומר תחילת שנת הלימודים הבאה. אבל עד אז הבית היה כולו במתח. במיוחד לאור החלטתו של אבא להראות את כוחו כצייר של דיוקנות, שהוכנו ברובם באותה שנה. במקביל נסע שוב לגליל ומשם הביא עשרות תמונות נוף של טבריה וצפת. לאלה הוסיף ממש ברגע האחרון סדרה של כמה תמונות על נושא השואה למרות שרק החלו להתגלות ממדיה האמתיים.

הפלא הוא שלמרות האווירה שיצר הקצב המסחרר של ההתרחשויות בארץ ובעולם, הצלחתי להחזיק מעמד שלוש שנים בזחילה האיטית של לימודי תיכון, לכאורה חסרי תכלית וללא ספק בלית ברירה. וכי מה היה עלי לעשות בשנים אלה מחוץ למסגרת בית הספר? אפשר שהייתי משלים את מסלול התיכון לו קיבלתי מעט עזרה מוסרית ומעשית מההורים. אבל שניהם התעלמו, כמעט לחלוטין ממעשי בתחום זה. הכמעט בא לציין את המקרים הנדירים של התעניינות. אמא, למשל, שאלה מספר פעמים באם המוסיקה ברדיו, ששימשה לי כמעין בועה מפרידה מהסובב אותי, אינה

מפריעה לי להתרכז? שאלה שמטרתה הייתה שאכבה את הרדיו שהפריע לה ולא לי. באשר לאי מעורבות פעילה יותר הצידוק שלה היה כנראה שלא ידעה עברית ואילו אבא היה עסוק בענייניו. איני יודע אם הייתה זו תופעה כללית. כלומר האם גם הורים אחרים נהגו שלא לעזור בלימודי ילדיהם אלא בעתות משבר, כפי שעשתה בזמנו אמא פעם אחת ויחידה כאשר לימדה אותי לקרוא. עתה כאילו הגיע תורו של אבא. המדובר בחיבור שהגשתי בתחילת כיתה ט' – חיבור שעליו קבלתי ציון שלילי, הן בגלל תוכנו והן בגלל ריבוי שגיאות כתיב. קרוב לוודאי שהגורם לכך היה הדילוג על כיתות וי-ז-ח', שבהן מתרגלים את הכתיבה על נושאים שונים כולל האיות. במקרה זה התבקשנו לסכם סיפור של מנדלי מו"ס. כאשר התלוננתי על הציון בפני אבא הציע לי לספר לו את אשר כתבתי, לא מהדף אלא בעל פה. עוד בטרם סיימתי לדבר היה לי ברור ההבדל בין מה שיכולתי לומר והמילים הבודדות שכתבתי. בסופו של דבר הגשתי את החיבור מחדש ואבא הוסיף כמה איורים, למרות שאיני יודע באם קרא את הגירסה המתוקנת וגם הציון שניתן לי פרח מזיכרוני למעט הצער, מבט לאחור, שהמחברת לא הוחזרה לי.

על אף שבבית דיברנו ללא הרף אבא מעט לפנות אלי ישירות. סמוך לאחר העזרה בכתיבת החיבור העליתי את הנושא אצל אמא, שהציעה לי לפנות אליו רק בשאלות על נושאים המעניינים אותי, כלומר ספרות ואמנות. אין ספק שהייתה זו עצה טובה, כי מכאן ואילך נוצר בינינו דו שיח שנמשך, אמנם בהפסקות ורווחי זמן ארוכים, עד לימים ספורים לפני מותו. כך למשל למדתי על משמעותו של מונולוג החייל לפני קרב בורודינו ב"מלחמה ושלום" מאת לי"נ טולסטוי המבטא את רגשותיו של "העם הרוסי". זכורות לי, גם שלוש שיחות על אמנות מופשטת, האחת על קוביזם בעקבות רישומים קטנים בסגנון זה שהציג רגיי ווסטון בתערוכה הכללית. השיחה השניה על אותו נושא עלתה בהקשר לספר רפרודוקציות שערך צייר אמריקאי בשם מוריס גרייבס שכלל תמונות מופשטות לחלוטין של מונדריאן. בשתי שיחות אלו העלה את ניסיונו בציור כרזות מופשטות באודסה כמו גם את הטענה שההפשטה היא "אמנות מעבדה או ניסויית" – נושאים שכבר סיפרתי ואין צורך לחזור עליהם. באחת מאותן שיחות העליתי גם שאלה ביחס לחשיבותם של רפאל או ולאסקז, שני אמנים שלא אהבתי אז או היום. אמנותו של הראשון נראית רגשנית מדי ואצל השני מקצת הדמויות נראות כפוחלצים. התשובה של אבא הייתה "דיפלומטית": "יש לכבד את דעתם של כה רבים לאורך זמן כה רב. איני בטוח באם השתכנעתי אבל עלי להודות שאיני יודע כיצד אפשר היה לענות אחרת.

אחד מנושאי השיחות עם אבא היה הקשר בין אמנות לאירועי היומיום – נושא שעלה לראשונה בעקבות סידרה של ארבע תמונות שכללו את "איימי המלחמה", "פרטזנים", "המרד" ו"טרבלניקה", כולן סקיצות בצבעים אפורים, שהציג בתערוכת "היובל" בשלהי 1944; כלומר סמוך מאוד לאחר שהגיעו העדויות הראשונות על השואה. התגובה לתמונות אלו הייתה קשה מקצתה בכתב, כפי שעשה גמזו, ורובה בעל פה. אבא הואשם בניסיון להגיב מיידית לרגשות המחייבים לכאורה תקופת גיבוש ארוכה. אחד הבודדים שיצא להגנתו היה המשורר יוסף פֶּאָרְנִיקוֹב (1897-1993) שכתב עליו מאמר ביידיש; המאמר היחיד שאבא שמר עליו כל חייו. משיחה זו איני זוכר דבר למעט הסערה שקמה מאחר ואבא הכה את גמזו – סערה שהביאה לאין סוף רמיזות והקנטות של תלמידי בית הספר וכצפוי בעיקר מצדו של נני שכני לשעבר ברחוב פרוג. השיחה הבאה על אותו נושא התקיימה, כאשר קראתי את המאמר של גרטרוד שטיין על פיקאסו שתורגם והתפרסם באותם ימים בצורת ספרון עם תמונת "גרניקה" על הכריכה. השיחה השלישית הייתה כאשר אבא רכש אלבום הדפסים של גויא שכללו את סידרת "איימי המלחמה" – ספר ששבנו לדון בו בשנות ה-1970 בקשר לציורים שלי על נושא החרדה, השכול והמוות.

Morris Graves 1910-2001.

היחסים שלי עם אבא לא הצטמצמו לדיבורים על אמנות וספרות. סמוך מאוד לאחר תחילת שנת הלימודים הראשונה בתיכון, אבא החל להתעורר השכם בבוקר לעתים לפני אור ראשון. היות והתקשה לשבת באפס מעשה אימץ לעצמו נוהג לסחוט עבור כולנו, לאמא, לי ולעצמו, קנקן מיץ תפוזים או לעתים שילוב של אשכוליות, תפוזים ולימון. אין ספק שבפעמים הראשונות ההפתעה הייתה מוחלטת. אבל עם הזמן התרגלנו, כלומר אני התרגלתי לשתות כוס מיץ עוד בטרם התעוררתי סופית. על השאלה מה עשיתי בהמשך אין לי תשובה. קרוב לודאי שאכלתי ארוחת בוקר כלשהי שהרי אין לשער שהייתי הולך רעב לבית ספר, אבל לבטח לא את דייסת הקוואקר של ילדוטי מהסיבה הפשוטה: דייסה זו מיוצרת בארה"ב ודבר לא יובא משם, בודאי לא מוצרי מזון, מאז פרוץ המלחמה עם יפן ועוד זמן רב לאחר מכן. בהקשר של אבא ואוכל זכור לי גם שבפעמים הראשונות שנסע לצפת, על מנת לצייר, היה חוזר משם עם ככר גבינת עזים לבנה מלוחה. אותה גבינה או דומה לה זכתה עד מהרה לשם "גבינה צפתית" והחלה להימכר בחנויות המכולת בעיר, על אף שזו שאבא הביא בעצמו ישירות מצפת הייתה, משום מה, תמיד טעימה יותר – טעם שאבד כמו רבים אחרים, שכבר סיפרתי עליהם ולצער הרב אין דרך להמחיש חוויות אלו באמצעות מילים בלבד.

זאב

כמה שבועות לאחר תחילת הלימודים הצטרף לכיתה נער בשם זאב קפלן, שהתיישב לידי ועתיד להיות לידידי הקרוב בשלוש השנים הבאות. עד מהרה כבר ידעתי עליו פרטים שונים על אף שהידידות בינינו לא התגבשה עד סוף השנה. ראשית שכל חבריו קראו לו אַפֶּלֶי'ה (תפוח קטן), שנית שהכיר את כל המורים והם הכירו אותו כי כבר למד כאן, ב"שלווה" בשנה הקודמת אבל "נשאר כיתה". על הנסיבות לכך לא אמר דבר ולמען האמת גם לא שאלתי. הנחתי אז, כמו עד היום, שגורם לכך יחסו המלגלג לכל דבר: לימודים, מורים ואפילו כלפי עצמו. למרות אותו לגלוג היה לו קסם אישי שקשה לעמוד בפניו. בנוסף ידע גם לטפח יחסי חברות שבזכותם היו רבים שראו בו ידיד אמת – יחסים שאני משום מה לא הייתי מסוגל להם: לא אז ולא היום. קווי דמיון לאישיותו וסגנונו של זאב ובמידת מה גם שלי באותם ימים, מצאו שניים ממכרנו המשותפים בגיבור ספרו של ג'י'ד סאלינגר "הטפסן בשדה השיפון" (J.D. Salinger: "The catcher in the rye", 1951): הכוונה, אולי, לאותה "רוח שטוּת" שפעמה בצורת הדיבור ובכל מה שעשינו. איני יודע מדוע זאב התיישב לידי: אולי במקרה או שלא היה מקום אחר פנוי. אבל, אפשר שגם הוא לא רצה להתבלט מפני שנשאר כיתה, ובחר כמוני לשבת בקצה החדר. אבל, במבט ממרחק הזמן, אפשר שהצטרף אלי בהמלצת הנהלת בית הספר; אולי מפני שהיינו שונים משאר התלמידים: הוא שנשאר כיתה ואני שדילגתי על פני שלוש. בנוסף שנינו היינו בניס להורים שהתגרשו. לכשעצמה, תופעה יחסית יוצאת דופן באותם ימים: זאב חי עם אמו ובעלה אדם בשם ליברמן. אביו ככל הידוע לי חי בגפו וזאב היה פוגש אותו מדי פעם ברחוב דיזנגוף. אמנם איני יודע במה עסק אבל סופר לי שאיבד סכום כסף גדול. מסתבר שמימן את ניסיונה הכושל של ליובה גולדברג, לשעבר בעלת קפה "כסית", לפתוח מחדש את מועדון התרבות בצריף "האהלי" שברחוב הירקון (מצפון לנן לונדון) – נושא שכבר הזכרתי ואין צורך להעלותו מחדש.

אני יכול לומר כמעט בוודאות שהידידות עם זאב לא נרקמה רק כתוצאה מהישיבה ליד שולחן משותף, למרות שזו נמשכה כל אותה שנה. על כך מעידות השנתיים הבאות, כלומר בכיתה י' ובכיתה יא', שבהן ישבתי לידי נערים אחרים מבלי שנוצר בינינו קשר. לעומת זאת אפשר שהקשר בינינו לא נוצר אבל התחזק מפני שגרנו בסמוך זה לזה, בבתים שעמדו גב אל גב; שלי בגוטליב ושליו בריינס. אני במרתף

זאב קפלן ואני.

מכונית מסוג אוסטין.

"שלוש אלות ישבו ורבו מי משלושתן היפה ביותר..."
בתרגומו של הלל אבי-חנן {אביו של נני}.

נתן משורי (?-1928)
אברהם יהל (?-1928)
דני דורון (?-1928)
אברהם יבין (?-1928)
דני מולד (?-1928)
צבי דקל (?-1928)
אמנון אלכסנדרוני (?-1928)

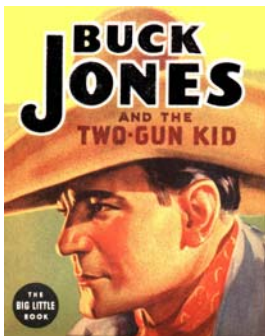
זרובבלה ואביה אלכסנדר פן.

והוא בקומה השניה אבל בדירה הפחות יוקרתית הפונה למגרש האחורי ולא לרחוב. אותו מגרש שהיה צמוד לדירה שלנו, ואשר ליברמן, בעלה של אמו, העמיד עליו שתי מכוניות קטנות בצבע ירוק מסוג "מוריס". אלה הונחו על בלוקים מבטון היות והוסרו מהן הגלגלים, בעוד שליברמן עצמו היה יוצא כל כמה שעות וצועק על ילדי השכונה, ששיחקו על אותו מגרש, על מנת שיתרחקו מהמכוניות. אפשר אפילו שליברמן בחר לגור באותה דירה אחורית רק לצורך זה. אפשרות העולה מכך שמשפחתו היו הבעלים של הבית שגרו בו ועוד כמה בתים, כנראה שניים, באותו רחוב. על כך ידוע לי מתלונותיו של זאב שאולץ לעבור ביניהם כל יום שישי על מנת להדליק ולכבות את תנורי המים החמים. למעשה התלונן על הכול: על כך שישן בסלון על מיטה מתקפלת ונאלץ לאחסן אותה כל בוקר, על בנו המבוגר של ליברמן ועל ליברמן עצמו שהיה מסוכסך איתם מסיבות שמעולם לא גיליתי אותן. אבל יש למהר ולהוסיף שכל התלונות היו תמיד בנימה ששילבה לגלוג עם חיוך בקצה השפה והעין.

לקרבת המגורים ביני לבין זאב הייתה, כפי שצינתי, חשיבות בחיזוק הקשר בינינו. בעידן שבו כמעט ולא היו טלפונים ובודאי שלא ניידים כל פגישה חייבה תיאום. יתרה מכך על מנת שלא לעלות ולרדת במדרגות ולא לצעוק שמות ברחובות, "כולם" אימצו שריקת זיהוי. היו כאלה של תנועות נוער והיו פרטיות, כפי שהציע זאב שנאמץ לעצמנו – במקרה זה הנושא מהאופרטה "הלנה היפה" של זיאק אופנבאך. אין לי מושג מדוע בחר דווקא במנגינה זו אולי בגין נימת הלגלוג של המילים שתאמו את סגנונו. ובכל מקרה סביר יותר מכמה שריקות מסובכות שאימצו אחרים כגון המנגינה "מהעולם החדש" של דבוזאק וכיוצא באלה. בזכות "השריקה" אני לא הייתי צריך לעלות אליו או הוא לרדת אלי. הספיק שאצא לחצר הצדדית של הבית והוא למרפסות הדירה. כאמור לא הישיבה ליד אותו שולחן ולא בהכרח קרבת המגורים. אם כך השאלה היא מה עוד קישר בינינו? כנראה מספר גורמים: ראשית החיוך והדיבור הלגלגני והקליל, כמו גם היכולת לכתוב באותו סגנון – תמיד על פיסות נייר צרות וארוכות כאילו היו כתבות של עיתון. שנית, הרגשת הבטחון ששאבת מידידות זו עם נער שהיה למעשה מבוגר ממני בשנה וחצי – הפרש משמעותי בגיל העשרה, אבל היה מוכן לכל הרפתקה לא פחות ממני. מעל לכל הייתה המשיכה של שנינו לבנות ואהבה לספרות, קולנוע ותיאטרון ומוסיקה קלאסית.

לאורך כל תקופת הלימודים בתיכון היו לי שלוש קבוצות חברים נפרדות לחלוטין. האחת תלמידים שהיו אתי בכיתה אחת, שהמגע בינינו הצטמצם להפסקות בין שיעור לשיעור. נדיר מאוד שנפגשנו מעבר לשעות הלימוד. למרות שבזמנו לא הייתי מודע לכך, הרי שכיום ברור לי שאחת הסיבות לתופעה נבעה מחברויות שהתגבשו עוד לפני בואם לתיכון: מקצתם למדו יחד באותו בית ספר או בגין ידידות בין הורים ובעיקר פעילות של תנועות הנוער. אפשר שעצם בואם לתיכון זה או אחר נקבע על בסיס אותם קשרי ידידות. הקבוצה השניה הייתה של נערים שגרו באותו בית כמוני או בבתי הסמוכים. מדי פעם היינו מתקהלים ומפטפטים, ביניהם רק אחד שאני זוכר את שמו מכיוון שנפגשנו שוב כעבור שנים בטרם נהרג ב"מלחמת ששת הימים". באותה סביבה הכרתי גם כמה נערות, על אף שאיני יודע כיצד ולמה נוצר הקשר איתן. עם זאת זכור לי שהיחסים בינינו היו ערטילאיים לחלוטין. יתרה מכך גם את שמותיהן שכחתי למעט בבלה או זרובבלה, בתו של אלכסנדר פן, שהזמינה אותי או שזימנתי את עצמי, מדי פעם לביתה על מנת לשוחח על ספרות – נושא שעניין את שנינו. כאן בביתה פגשתי כמה ממכריה ביניהם השחקן לעתיד שייקה אופיר. קבוצה השלישית ובזמנו היותר גדולה וחשובה הייתה מורכבת כולה מחבריו של זאב, רובם מילדותו ב"בית הספר לבנים" ומקצתם למדו איתו ב"שלוה" בשנה שקדמה להכרות בינינו – קבוצה שאני עתיד לשמור איתם על קשר עוד עשרות שנים ולעתים עד היום.

מקס ברוד 1884-1968
ורדינה שלונסקי 1905-90

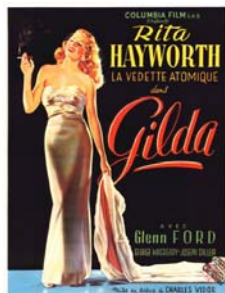

Buck Jones

Flash Gordon

Noel Coward	1899-1973
Jean Louis Barrault	1910-94
Rita Hayworth	1918-87
Silvana Mangano	1930-89

"גילדה", 1946.

"פגישה מקרית", 1946.

הנושאים המשותפים של זאב ושלי היו כרוכים, כפי שכבר רמזתי, בסדרה של מעשים משעשעים לעתים גם מביכים – מעשים שעלי להודות השתתפתי בהם ברצון למרות שבדרך כלל היוזמה הייתה של זאב. אחת ההנאות הגדולות שלנו הייתה כאמור המוסיקה הקלאסית. לצורך זה נהגנו לעמוד, מדי פעם בחצר אולם "אהל שם" ברחוב בלפור על מנת לשמוע את הקונצרט. בהפסקות פותחים שם את הדלתות לאפשר לקהל לנוע קצת מפני שלא היה שם אולם כניסה. לאחר מכן יכולנו להיכנס ודרך כלל למצוא מקום באחד הכיסאות שהתפנו. המקום השני היה אולם מוזיאון תל-אביב שהתקיימו בו רסיטלים. מבין אלה זכורים לי הפסנתרנים יהלי וגמן, זיגי וייסנברג, מנחם פרסלר, אלה גולדשטיין, פרנק פלג וכמובן פנינה זלצמן. זכורות לי גם הרצאות בליווי תקליטים, שהשמיע מנשה רבינא בימי שישי אחר הצהרים, באולם קטן בירכתי בית "הבימה". באותו אולם שמעתי גם את מקס ברוד, ורדינה שלונסקי והנבלנית קלרה סקלרש שהשמיעו יצירות מודרניות כנראה חיברו הם עצמם. מנשה רבינא זכור לי גם בזכות שני קונצרטים שהתקיימו, משום מה, באולם אגודת הציירים ברחוב אלחרוזי שבהם השמיע את "הניצול מוורשה" של ארנולד שנברג (Schoenberg 1874-1951) והסימפוניה השביעית (1941) או השמינית (1943) של דימטרי שוסטקוביץ' (Shostakovich 1906-75). אבל מעל לכל זכורים לי עשרות הקונצרטים של ליל השבת ברדיו, ששמעתי ביחד עם זאב, כאשר הלכנו מהבית לפגוש חברים בשדרות רוטשילד.

הכניסה בהפסקות לקונצרטים שהתקיימו באולם "אהל שם" עודדה אותנו לתכנן מעשה דומה כאשר הוצגו שם סרטים. אבל מכיוון שלא הייתה הפסקה באמצע הסרט הרעיון היה לחכות ליד הדלתות עד סוף ההצגה הראשונה ואז להיכנס באחת הדלתות הצדדיות בעוד הקהל יוצא החוצה – לכאורה כאילו שכחנו דבר מה באולם או על מנת למהר לשירותים ולהישאר שם עד תחילת הצגת הסרט. לצורך זה גם לאסוף מהרצפה כרטיס משומש כהוכחה, אם ניתפס, שיצאנו וחזרנו. בסופו של דבר לא ממשנו את התוכנית בדיוק בגלל החשש שניתפס למרות ששכנענו את עצמנו שלא עשינו זאת מפני שהסרטים לא עניינו אותנו. במקביל תכננו גם להיכנס לאולם "בית העם". כאן הייתה מסורת ארוכה של ילדים שטיפסו מעל לחומה בגובה כ-3 מטר שהקיפה את החצר הקדמית של האולם – חצר שהתקיימו בה מופעי קיץ לקהל הרחב. המקום היחיד שניתן היה לטפס מבלי להראות מהרחוב או מהחצר, היה קטע קטן בין הבית הסמוך וביתן השירותים של האולם. הבעיה כאן הייתה לא רק נוכחותו האפשרית של אחד הסדרנים אלא גם ובעיקר סלילי התיל הדוקרני שנמתחו מעל לקיר. אלה היו עשויים לפצוע או לקרוע את הבגדים. זכור לי שעמדנו שם כאשר נערים אחרים התכוונו לעלות על הקיר אבל אנחנו החלטנו לוותר מפני שמחיר הכרטיס היה זול מדי והסרטים טיפשיים מדי ולא שווים את הסיכון – רובם מערבונים מסדרת בוק ג'ונס או הרפתקאות המסע בין כוכבים של פלאש גורדון.

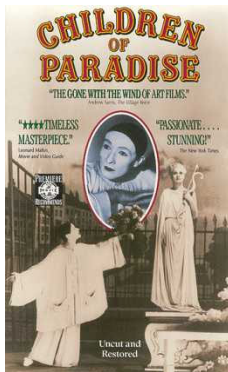
משעשע, ואולי גם עצוב, שעל ההתגנבות לבתי קולנוע נהגנו לספר לכל מי שרצה להקשיב, כאילו ביצענו אותם בפועל. יתר על כן, עלי להודות שכאשר התחלתי בכתיבת הקטע אפילו אני זכרתי, אמנם במעורפל, כאילו אכן עשיתי זאת. רק בהמשך התבהר לי שאני מבלבל בין התרברבות למציאות. בו זמנית עלה גם זיכרון נוסף על נער בן מחזור של זאב מ"שלווה", כלומר בכיתה מעלי, שאביו היה בעל קיוסק שפנה בו זמנית לחצר "בית העם" ולרחוב בן יהודה – נער שעורר לא מעט קינאה מפני שהיה רואה את הסרטים חינם ולעתים גם לקח איתו את אחד מחבריו. באותו הקשר בשנה השניה בתיכון, כלומר כאשר הייתי בכיתה י', התברר לי שאחת הנערות היא בתו של בעל הקולנוע "גן רינה", למעשה חצר פתוחה ללא גג, שהייתה גם היא מטרה לאין סוף סיפורים על ניסיונות להתגנבות או לפחות להציץ ולראות את הסרטים, שהוקרנו שם, מהגגות או מאחת הדירות הסמוכות – סיפורים שגם להם יש להתייחס, במידה רבה של ספק

יתרה מכן, מכיוון שאותה נערה גרה ברחוב הצמוד לקולנוע שאלתי את עצמי כיצד מרגישים כאשר כל פעם שיוצאים למרפסת בערב מתרוצצות הדמויות על המסך הגדול שממול?

במבט לאחור ממרחק השנים האם זכור לי דבר מה מכל אותם סרטים שראיתי עם או בלי זאב בשעות אחר הצהריים? רובם, ראוי להוסיף, בקולנוע "תמר" שנפתח במרתף בנין "סולל בונה" ברחוב אלנבי. כאן הוצגו סרטים ברציפות. פירושו של דבר שניתן היה להיכנס בכל שעה ולראות מהתחלה מהאמצע או מהסוף וחזרה להתחלה. מעת זו מתחיל אצלי הזיכרון הרצוף של הסרטים שנוספו לבודדים שראיתי בילדותי. אחד הראשונים, היה ללא ספק, "למי צלצלו הפעמונים"? עם אינגריד ברגמן – שחקנית שחיוכה ושערה הקצוץ בסרט זה, הזכירו לי את הנערה שאהבתי בגבעת ברנר. אפשר שהוא שגרם לכך שנסעתי לגבעת-ברנר על מנת לראותה פעם נוספת, כפי שכבר סיפרתי. על כל פנים, מכאן ואילך לא החמצתי אף אחד מהסרטים שהופיעה בהם. זכורים כצפוי עוד סרטים רבים אמריקאים, רוסים, צרפתיים, אנגלים ואיטלקים, אבל ברובם התערבבו לי המועדים שראיתי אותם, בשמונה השנים שבין תחילת התיכון והנסיעה לצרפת. בין אלה בולטים "גילדה" (1946) עם ריטה הייוורת'; סרט שהיה במידה רבה מעין סמל של קולנוע האמריקאי. "פגישה מקרית" (1946) מאת נוואל קוארד על גבר ואישה הנפגשים בתחנת רכבת ומתלבטים בין אהבה ונאמנות למשפחותיהם; סרט שאהבנו מפני שנראה לנו "מבוגר" אבל גם בזכות מוסיקת הרקע (הקונצרטו לפסנתר מס' 2 של סרגיי רחמנינוב). את צרפת ייצג בעיני "ילדי גן העדן" (1945) בבימויו של מרסל קארנה – במיוחד קטע הפנטומימה של ז'אן לואי בארו. מכל הסרטים האיטלקים בולט הזיכרון ראשון "הארוז המר" (1949) עם סילבנה מאנגאנו שהיה בעינינו כמעין מענה ל"גילדה".

"הארוז המר, 1949."

"ילדי גן-עדן", 1945."

תעלול אחר של זאב ושלי קשור לספרים. תחילתו כאשר נפתחה חנות בשם "פלס" ברחוב פינסקר פינת אלנבי. החנות הייתה שונה מהרגיל באותם ימים. ראשית בגודלה שהיה מעל ומעבר לכל אשר הכרנו עד כה ושנית התצוגה בארגזים מלאי ספרים שעמדו במרכז, בין המדפים הרגילים הצמודים לקירות. למעשה מעין "כל בו" קטן המקובל כיום ברוב חנויות הספרים הגדולות. פירושו של דבר מבחינתנו היה שבמאמץ לא גדול ניתן היה ביום חורף להחביא ספר מתחת לסוודר או לזיקט ולהסתלק מהחנות. ללא ספק הרפתקה מרגשת לגיל התיכון בגלל החשש שאחד מאיתנו או שנינו נתפס. לכן בחרנו, בדרך כלל שאחד מאתנו יסיח איכשהו את דעתו של המוכר שעקב אחר הנעשה בעוד השני מסתלק עם הספר. איני יודע מי יזם את התעלול, קרוב לודאי שהיה זה זאב. כך או כך התעלול הסתיים לאחר שהצלחנו במשימה פעמיים-שלוש, אבל גם הבנו שלא נוכל להביא עוד ספרים הביתה מבלי לעורר שאלות. בספר הראשון אמנם חתמנו זה לזה הקדשה כאילו המדובר במתנה. בפעם השנייה כתבנו את שמנו בספר וכאילו השאלנו אותם זה לזה. לאחר מכן הצטרכנו לחכות זמן רב על מנת שלא לעורר חשד הן אצל ההורים והן בחנות עצמה. בינתיים נפתחה בעיר חנות לספרים שהודפסו ברוסיה, מהם רבים באנגלית, שנמכרו במחירים כה מגוחכים עד שאיבדנו עניין ומצאנו לעצמנו עיסוקים אחרים.

למרבה הפלא כמה מהספרים באנגלית שיובאו מבריה"מ מצויים אצלי עד היום למרות שלא קראתי אותם, כלומר את אלה שאצלי, אלא דווקא רבים אחרים של אותם סופרים חלקם בעברית וחלקם באנגלית אבל כעבור עשרות שנים. בין אלה צ'ארלס דיקנס, מקסיים גורקי והווארד פאסט. זכור לי שבזמנו נמצא אצלי גם ספרו עם הכרס של ג'ון דוס פאסטוס "U.S.A" שניסיתי לקרוא אותו אבל ללא הצלחה. באותו הקשר זכור לי ספר, למעשה אסופת מאמרים, של ההוגה הרוסי אלכסנדר הרצן שגם אותו ניסיתי לקרוא ללא הצלחה, אולי בגלל האנגלית ובודאי בהעדר כל הדרכה. לעומת זאת הייתי גאה מאוד שקראתי ללא קושי אבל בעברית את תיאוריות האמנות של גיאורגי פלחאנוב ובהמשך את גיאורגי לוקאץ'. הראשון על

John Dos Passos	1896-1970
Howard Fast	1914-2003
Georgi Plechanov	1875-1918
Georgy Lucacs	1885-1971
Ivan Krylov	1769-1844
Hippolyte Taine	1828-98
Katherin Hepburn	1909-2003
Anthony Quinn	1915-2001
Ilia Kazan	1909-2003
Marlon Brando	1924-
Boris Kaufman	1897-1980
Films: On The Waterfront	1952
12 Angry Men	1957
Splendor in The Grass	1961
Long Day's Journey into the Night	

Zora Lampert

"הריאליזם" שפרח מזיכרוני כנראה מפני שלא שוכנעתי מטענותיו והשני שהרשים אותי יותר המשווה בין הכתיבה האובייקטיבית של הצרפתים כגון לה פונטיין וגוסטאב פלובר לעומת הסובייקטיביות של וולטר סקוט ואיוואן קרילוב. עם זאת ספק רב באם הדברים הזכורים לי הם גם אלה שקראתי – ספק המבוסס על בדיקה שעשיתי על מנת למצוא ציטטה מספר "הפילוסופיה של האמנות" מאת היפוליט טון, שגם אותו קראתי באותם ימים למרות שהוא כתוב כצפוי בצרפתית, והוא אצלי עד היום. ובכן מסתבר לאחר כמה ימי חיפושים שאותה ציטטה מופיעה בתקציר, מעין תוכן העניינים, בסוף הספר. במילים אחרות כנראה שלא את הספר קראתי וזכרתי אלא את אותו תקציר.

באותו הקשר של קריאת תיאוריות זכור לי יותר מכל ספרון של אנרי ברגסון (Bergson 1859-1941) פילוסוף יהודי צרפתי שספרו הקטן על "הצחוק" תורגם בשנות ה-1940, כפי שנרמז, על פי בקשתו של אברהם חלפי (1904-1980) – אחד מידידיו של אבא ואדם שהכול העריצו בזכות כישורו הן כשחקן והן כמשורר אבל גם בזכות צניעותו בשני התחומים. בדיעבד ברור לי שקלטתי רק מעט מאוד ממה שקראתי באותו ספר. במילים אחרות רק את המובן מאליו על פי הדוגמאות המובאות על ידי ברגסון עצמו ואולי עוד קצת בהקשר לקומיקאים כגון צ'ארלי צ'אפלין ודמויות של סרטים מצוירים. להבנה יותר רחבה הגעתי רק כעבור שנים, למעשה בשנות ה-1980, כאשר קראתי מחדש את הספרון עצמו ובנוסף את תיאורית זרימת המחשבה העומדת מאחוריה. אותה תיאוריה המסבירה, לפחות חלקית, את ההבדל בין תפיסת הבניין כתמונה קבועה ("החזית") או רצף של תמונות קבועות לעומק המציאות שבה הסביבה, הבניין והפנים נקלטים כרצף, כמו מוסיקה, שממנה גם נבעה מלכתחילה התיאוריה של ברגסון. בנוסף ל"צחוק" ראוי שאזכיר עוד כמה סופרים שתורגמו לעת זו ואשר השפיעו עלי בנייהם: יומנים של האחים גונקור, של אנטון צ'כוב, ושל ולאדימיר מיאקובסקי.

Goncourt Edmond (1822-96)

Chekhov Anton (1860-1904)

Mayakovsky Vladimir (1893-1930)

Oscar Wilde 1854-1900

John Steinbeck 1902-68

D.H. Lawrence (1855-1930) "Lady Chatterly's Lover (1928)

Henry Miller (1891-1980) "Tropic of Cancer" (1934)

Honore de Balzac (1790-1850) "Contes drolatiques"

Francois Rabelais (1483-1553)

"Gargantois et Pantagruel" (1532-4)

אי היכולת לקרוא באנגלית סיפור או מאמר ולא כל שכן ספר שלם הטרידה את זאב וכפועל יוצא גם אותי, למרות שבהתאם לתפיסת הורי הצרפתית ולא האנגלית הייתה השפה הבין לאומית השלטת לפחות בתחומי התרבות – מצב שקשה מאוד לדמיין אותו כיום. יתר על כן קשה היה להיפתח רגשית לשפה שהייתה מזוהה עם השלטון הבריטי שנחשב לעוין מדי הן בעיני היהודים והן בעיני הערבים ובמיוחד השמאל שדגל במלחמת חורמה בקולוניאליזם על כל גווניו. איני יודע מה הניע את זאב לכיוון האנגלית ובדרכו הלגלגנית שלא תוכן הספרים אלא לימוד השפה היא המושכת אותו לקרוא אנגלית. על כל פנים בשלב כלשהו כנראה בכיתה יא' החלטתי לנסות לקרוא ספר מתחילתו עד סופו. קרוב לודאי שהייתי מתייאש כבר בתום העמוד הראשון אלמלא שמעתי מגבריאל טלפיר עורך "גזית" שעל פי ניסיונו כל סופר חושף את סגנונו בעמוד הראשון ולעתים גם בשני, כולל מירב המילים האהובות עליו שרובן לא יופיעו בהמשך. לכן מספיק להתגבר על קטע הפתיחה על מנת לעבור את מכשול המילים. הספר שבחרתי אני היה (1936) *In Dubious Battle* אחד הפחות ידועים של ג'ון סטיינבק. אין ספק שהמשימה הצליחה וכך המשכתי, מדי פעם, עם ספרים אחרים דרך כלל אסופות של סיפורים קצרים בין אלה הספר שממנו למדתי לבחינת הבגרות – ספר שערך אותו ג'ון פריסטלי: סופר ומחזאי בריטי שכמעט ונשכח בניגוד למעמדו בשנות ה-1940. הספר על כל פנים מצוי אצלי עד היום, כמו גם אספת מחזות של אוסקר ויילד שהיה חביב עלי בזכות שנינותו, כפי שהכרתי מהסרט "חשיבותה של רצינות".

אתמול לאחר שכתבתי את הקטעים על סרטים, ספרים וקריאה באנגלית נוכחתי לפתע עד כמה כרוכים ומחוברים, זה בזה, הנושאים השונים של זיכרונותיי וכיצד הם מלווים אותי עד היום. באותו ערב ראיתי סרט ישן-חדש, כלומר משנת 1994, שהוקרן באחד מערוצי הטלוויזיה. השתתפו בו קאתרין הפבורן ואנטוני קווין שניהם בתפקיד

התואם את גילם, כפי שגיליתי לאחר בדיקה: היא כבת 85 והוא כבן 80. בנוסף מסתבר שקווין שיחק בתפקיד משני לצידו של מרלון ברנדו בסרט "ויווה זאפאטה" (1952) – הסרט הראשון שביים איליה קאזאן לאחר שהעיד בפני הועדה של הסנטור מק'ארתי. כתוצאה מאותה עדות רבים פוטרו ורבים אחרים ניתקו את הקשר איתו למספר שנים. בין אלה יד ימינו צלם הקולנוע הנודע בוריס קאופמן ואחד ממכרי בעת שהותי בארה"ב בשנות ה-1950 – השנים שבחלקן היה מבוטל מעבודה. יתר על כן מסתבר להפתעתי שקווין החל דרכו כתלמיד של האדריכל פרנק לויד רייט בטרם החליט לפנות למשחק בהיותו בן עשרים ואחת, לכאורה מצאתי חיבור משני באמצעות קאופמן הכוונה לסרט "זוהר בדשא" (1961), שבו הופיעה מכרה שלנו השחקנית זורה לאמפרט – שחקנית שנודעה בזמנו בזכות תפקידי משנה בתיאטרון ובקולנוע.

בתיכון התחלתי לקרוא לא רק כל ספר שנקלע לידי אלא גם וללא ספק בהנאה רבה, ספרים "אסורים" שתורגמו לעברית, מאלה זכורים לי "מאהבה של לידי צ'אטרלי" מאת ד"ה לורנס, "חוג הסרטן" מאת הנרי מילר, וכמה מקובץ "סיפורים משעשעים" מאת הונורה באלזאק המשלב בין הסגנונות של פרנסואה רבלה שידעתי על קיומו אבל טרם קראתי וסיפורי "דקמרון" של ג'ובאני בוקאצ'יו שחלקם כבר תורגמו. בפועל, למרות כל הקריאה של ספרים אסורים, מותרים ומדעיים, הייתי עדיין תמים לחלוטין. אין להבין שהייתי אדיש לבנות. נהפוך הוא, הנושא העסיק אותי ללא הרף – מתח בלתי פוסק שלא ידעתי כיצד פורקים אותו עד סוף שנות העשרה. תופעה מוזרה ביותר בהתחשב בכך שבמהלך שנים אלה אבדתי את הבתולים. אבל זה סיפור שאחזור אליו בהמשך. מהשנים הראשונות בתיכון זכורים לי הופעתם של כמה סימני התבגרות שהדאיגו אותי. כמו שנהגתי עד כה, פניתי לאמא אלא שהיא בחרה להפנות אותי לאבא שהרגיע אותי כי המדובר בתופעות טבעיות, שממילא נעלמו תוך זמן קצר. כתוצאה משיחות אלו ואחרות שאפרט בהמשך, במקביל לשיחות על אמנות, הרגשתי שהקשר ביני לאבא הולך ומתחזק, כאילו גבר לגבר, לאורך שנות התיכון – קשר שהיה רב משמעות, מבחינתי, באותם ימים.

אחד מסימני ההתבגרות המביכים קרו כאשר נרטבתי בחלום לילה. איני זוכר מה היה החלום אבל הרגשתי כאילו חזרתי שנים רבות אחורה – שנים שבהן בלבתי מדי פעם בין שינה ליציקה עד שהיה מאוחר מדי. הפתרון שנמצא בזמנו כיעיל ביותר היה לחדול משתייה לאחר השעה שש. עכשיו הייתי מבוגר יותר ולכן נבון פי כמה, עד שהבנתי, בבוקר, את אשר קרה, גם ללא הסבר של אבא. במילים אחרות, הייתי מודע תיאורטית לתופעת המיניות אלא שזו נותרה מודחקת וללא פורקן למעט אותן פעמים בודדות, בחלומות הלילה. בדיעבד ידוע לי שצעירים רבים אוננו – פתרון שאני בתמימות לא ידעתי אפילו על קיומו. הדרך שניסיתי, כמו רבים אחרים, הייתה למצוא לעצמי בת זוג שתהיה מוכנה "לצאת" אתי, כלומר להתגפף על הספסל בשדרה או באחד הגנים הקטנים שבעיר. אבל אלה היו מעטות מאוד, למעשה רק אחת מהמכרות של זאב, שגם אותה לא חבבתי במיוחד. פירושו של דבר, בפועל, היה אפס הצלחה. אמנם הכרתי עוד שתיים-שלוש בנות, אבל עבורן פירוש המונח "לצאת" היה לטייל כשעה ברחובות הסמוכים לביתן או לכל היותר, בימי חמסין, לאורך קטע טיילת החוף שליך קצה רחוב פרישמן. אבל לא לשבת על ספסל או לרדת לחוף, כפי שעשו אחרים כנראה מבוגרים יותר, ואילו הצעירים בני גילי רק בקבוצות.

מפגשים חברתיים של בנים ובנות התקיימו בנעורי בעיקר במסגרת תנועות הנוער. אני לא השתתפתי בהם, כפי שכבר סיפרתי, בגלל האיסור של אמא, למעט פעם או פעמיים, מתוך סקרנות, כאשר הוזמנתי לפעולות ליל שבת שהתקיימו בצריף "השומר הצעיר" – צריף שעמד עוד שנים רבות על מגרש ריק בגב "משק הפועלות" (היום יד חנה בשד' בן גוריון). לא זכור לי על מה דיברו בפעמים שהייתי שם אולי בגלל אווירת הנמנום שיצרה המנורה הבודדת שהייתה תלויה

"הספרים האסורים" מעטים שמים לב שלמעשה קיימת בארץ מאז ומתמיד צנורה סמויה גם בתחום האמנות החזותית. הכוונה להעדר כמעט מוחלט של תמונות ופסלי ערום מהמרחב הציבורי: מוזיאונים, גנים וכיכרות. הביטוי "כמעט" שהשתמשי בו נועד לציין שני מקרים יוצאי דופן הידועים לי – מקרים שהם בבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל. הראשון העתק מנחושת של דמות גבר בתנועת הליכה של אוגוסט רודן. פסל זה, שהיה בגובה אדם, ניצב בזמנו בתל אביב, על רחבת הכניסה של מוזיאון דיזינגוף בשדרות רוטשילד. איני יודע מדוע או מתי נעלם, קרוב לודאי, סמוך לפני ההצהרה על הקמת מדינת ישראל, ביום ה-14 למאי 1948, על מנת שלא לפגוע ברגשות הרבנים שהוזמנו לטקס. אם כך הרי שלכאורה המעשה היה מוצדק אבל השאלה היא למה לא הוחזר למקומו או לאן נעלם מאז? שאלה נוספת היא כיצד זה שבין כל יצירות האמנות שנקנו או נתרמו מאז לא נמצא אף ערום הראוי לתצוגה? התשובה היא כנראה אותה צנורה עצמית ואולי אפילו החשש מתגובת הציבור. דוגמא לעניין זה הוא המקרה השני: דמות אשה בערום ובהריון שהוצבה ברחוב אבא הלל לא רחוק ממוזיאון רמת גן – פסל שבריונים חזרו וניתצו אותו מספר פעמים.

מהתקרה. מפגשים מעטים התקיימו גם בתיכון, בדרך כלל בסוף השנה. מאלה זכור לי אחד ב"שלווה" בסוף כיתה ט' שנערך באולם ההתעמלות. באותו נשף הושמעו על ידי תלמידי הכיתה שני קטעי מוסיקה ביניהם הראשון לפסנתר שאיני זוכר מה הוא והשני "קדיש", של יוסף אחרון (1886-1943). זכור לי גם שאת הקטע לפסנתר ניגנה נערה שפגשתי עוד בכיתה א' כאשר גרתי בבוגרשוב ושוב בפרוג ובפעם השלישית כעבור עשרות שנים כבת זוגו של אדריכל מכר של מכרים. את הקטע לכינור ביצע, לדעתי בכישרון ורגישות, נער שזנח אמנם את המוסיקה אבל אני עתיד לשוב ולפגוש לאורך השנים, למעשה עד היום. מדוע זכור לי האירוע? אולי מפני שהיה הראשון שבו ניגנו מכרים בפומבי ואולי בזכות זאב שקרא בהמשך קטע שחיבר בעצמו בסגנונו ההיתולי. הקטע הצחיק אותנו עד דמעות מכיוון שלגלג על כמה ממנהגיהם של המורים. אבל, מיד לאחר מכן קם מרדכי וילנסקי, מנהל הגימנסיה ונשא בכעס רב דרשה כנגד זאב בטענה שכבר השמיע את אותן בדיחות שנה קודם לכן. מהכעס של המנהל ברור היה שזאב פגע בנקודה רגישה. יתר על כן רובנו לא היינו שם בשנה הקודמת ונראה היה שגם אלה שהיו צחקו, כאילו שמעו את הדברים לראשונה.

מה"מסיבות" בגימנסיה, כולן ב"שלווה", זכורות לי עוד שלוש בנוסף לזו שהעליתי זה עתה. האחת בגלל שתייה מופרזת. איני יודע מה "חגגנו" או מתי וגם לא מה שתיתי. אולי אחד מסוגי הקוניאק שיוצרו בארץ כולם זהים בטעם, בצבע וקרוב לודאי גם בתוכן. אפשר גם שבגלל אותה איכות גרועה, הדור שלי כמעט והתנזר משתיית משקאות חריפים. אני על כל פנים הרגשתי סחרחורת ובחילה ובסופו של דבר, כמו שאומרים, "הקאתי את הנשמה" – חוויה הזכורה לי בגין היותה הראשונה והקשה מכולן. על כל פנים, בסמוך לאחר מכן, זאב ואני נהגנו לשתות מדי פעם בירה בדוכני "המוזג" שנפתחו ברחבי העיר. באלו נהגו להתעלם מהיות שנינו פחות מגיל שמונה עשר המותר למכירת משקאות. המסיבה השנייה ב"שלווה", הזכורה לי, התקיימה על שפת הים, כנראה בסוף כיתה ט'. מאירוע זה נותרה רק ההפתעה שכאשר נכנסתי לים לא להתרחץ אלא רק עד לברכיים גיליתי לתדהמתי שהמים חמים. התופעה אמנם הוסברה לי בזמנו יותר מפעם, אבל תמיד חזרה והפתיעה אותי מחדש. חוף הים מזכיר לי עוד אירוע כתיי כאשר באחד הימים, איני יודע למה וגם לא כיצד, התפתחה שיחה טיפשית של חילופי דברים שהסתיימה מצידוי במילים "כבר הכרתי רבות כמותך" – מילים שמיד הצטערתי שיצאו מפיו, ראשית, כי היו שקריות ושנית חשוב יותר נאמרו לבת היחידה בכיתה שחיבבתי. אבל כך הוא גיל העשרה ו"מטבעות הלשון" הנזרקות ללא שליטה או מחשבה.

האירוע החברתי השלישי והאחרון ב"שלווה" היה מפגש בסוף כיתה י', קרוב לודאי בל"ג בעומר או בתום הלימודים. הפעם הוחלט, משום מה, לחגוג בריקודים. אבל, אולם ההתעמלות היה קטן מדי למטרה זו ובחוף אי אפשר היה להרעיש בגלל השכנים. אי לכך נמצא מישוהו שהוביל אותנו לגבעה שוממה בפאתי העיר עם משטח גדול וסלול. כאן שרנו ורקדנו לאור הירח במשך שעות בבלמוס מסחרר; חוויה שהזכירה לי ביקור במאהל של בדואים כאשר הייתי בכפר גלעדי. בתום אותו ביקור נעמדו צעירי המקום בשורה והחלו לשיר ולנוע ממולנו בקפיצות עלו וירוד, שהגיעו עד מהרה לסוג של אקסטאזה. בזמנו, בכפר גלעדי, סברתי שהאפקט היה תוצאה של טלטול האבר מתחת לגלימה. עכשיו הבנתי להפתעתי שהמדובר, לפחות חלקית, בתנועה עצמה. אותה תוצאה, שיש לסחורר במחולות הדרווישיים, הואלסים או כל תנועה קצבית מהירה. בכל אלה הארוטיות סמויה לעומת החשיפה הבוטה של ריקודי בטן או המחול הקרוי "אקזוטי" המאפיין מועדוני לילה. בתווך היו לא מעט סוגי ריקוד ביניהם היותר מפורסם ומקובל היה בנעורי הטאנגו ואחרים דומים לו שנקראו בארץ "ריקודים סלוניים". המאפיין של אלה היה הקצב האיטי והחיבוק שאיפשר לזוגות צעירים להיצמד זה לזה בפומבי בכמה בתי קפה ובאולמות ריקוד שהיו פזורים ברחבי העיר.

כבר המדינה, בשנות ה-1960 התברר לי שאותו משטח שעליו רקדנו עדיין קיים במרכז האזור המוקף על ידי רחוב ה' באייר. האזור היה אמור לשמש מענה לכיכר דזיינגוף ונועד לבניה מיידית אלא שהבניה נעצרה בטרם החלה בגלל המיתון של שלהי שנות ה-1930 ומלחמת העולם שפרצה בהמשך. לאלה נוספו עיכובים שונים ומשונים המונעים את הבניה עד היום.

"ריקודים סלוניים" מונח שהיה לו בשנות ה-1940 משמעות שלילית במיוחד בקרב צעירי תנועות הנוער הסוציאליסטיות כולל כמובן הדתיים כלומר "בני עקיבא" ואולי גם אצל הצופים ו"ביתר". אותו יחס השתנה, כמעט בבת אחת, במהלך מלחמת העצמאות. אין לי את הידע לנתח או להסיק מסקנות ביחס לתופעה. אבל מנקודת ראות אישית ובמבט לאחור ברור לי שלריקודים אלה הייתה משמעות מכרעת בהווי החברתי שהביא להתפשטותם בכל המערב משנות ה-1930 ואילך. ראשית המדובר בסגנון של ריקודים שהתאימו לא רק לאולמות גדולים אלא גם באירועים חברתיים בדירות צנועות יחסית וללא ספק על במת ריקודים קטנה בבתי קפה. פירושו של דבר היה מסלול חלופי לישיבה על ספסלי השדרות והגנים. שילוב של קפה ועוגה או שתיית משקה חריף יותר ואפילו ארוחה – לא רק זוג אלא גם בחברותא עם מכרים ומעל לכל לנוע בקצב וכמובן גם להתחבק, על אף שלעיתים עם בת הזוג הלא "נכונה". אפשר שהשינוי שחל כלפי "הריקודים הסלוניים מתחבר איכשהו למועדונים שנפתחו ברוב הערים על ידי "הועד למען החייל". באלה הייתה ללא ספק אווירה של חיכוך או המשכיות הסגנון הבריטי מימי מלחמת העולם בנוסף לעשרות סרטים על השלילה שלהם התרחשה על רקע אותם ריקודים.

אני מניח שהרעיון שנוכל להתגפף עם הבנות הוא שהביא את זאב להחלטה ללמוד "ריקודים סלוניים" – החלטה שהסכמתי לה מיד ומאותה סיבה אבל גם מפני שתמיד רציתי לרקוד, לפחות מאז שגרנו ברחוב פרוג והייתי עומד ומסתכל בנעשה בסדנת המחול של גרטרוד קראוס. זאב החליט, משום מה, שהמקום המתאים לקבלת שיעורים הוא אולם הריקודים שפעל בזמנו בקומה השנייה של בנין העומד עד היום בקטע הצפוני של כיכר דיזנגוף. אפשר שהבחירה הייתה מקרית או אולי מישהו המליץ על המקום. כך או כך זכורה לי המדריכה, כנראה בעלת המקום, שהייתה אישה גבוהה וכבדה עם נעלי עקב. תחילה לימדה וחזרה אתנו מספר פעמים על הצעדים של שלושה או ארבעה ריקודים. בין אלה זכור לי כמובן הטאנגו אבל גם ריקוד מהיר יותר בשם "פאסו דובלה (Paso Doble) למעשה סוג של הליכה מהירה או "בוסטון" שהיה ואלס איטי מאוד. זכורה לי גם המבוכה ואי הנעימות כאשר אותה אישה רקדה אתי. בשלב זה רציתי להפסיק. אבל זאב התעקש להמשיך בשיעורים למרות שברור היה שהוא חסר חוש קצב. במילים אחרות אי יכולת לתאם בין קצב המוסיקה לתנועת הרגלים.

בהמשך נמצא מישהו שהשאל לזאב, פטפון נייד וכמה תקליטים. עם אלה אירגן מעין ערבי ריקודים, הראשון אצל אחת המכרות שלו אלא שלמעשה היינו שם רק שלושתנו: שנינו ואותה נערה שרקדה אתי כל הערב. אותו דבר חזר על עצמו פעם נוספת בדירה של אמו ובעלה, שכנראה היו מחוץ לעיר. רק לאחר מכן ויתר על הרעיון בתואנה שהפטפון התקלקל. בסופו של דבר, תוצאתם של השיעורים שבהם למדנו "ריקודים סלוניים" לא הייתה מיידית. מה שהיה בגדר מבוכה וניסיון התגפפות בתיכון עתיד להפוך לחוויה מהנה ומשמעותית כעבור שנים ספורות. לא דווקא הטאנגו אלא ואולי בעיקר היותר מהירים, כגון ה"סווינג", ה"רומבה" ולימים, במחצית שנות ה-1950 ה"צ'ה-צ'ה-צ'ה" שהגיע מקובה ולבסוף ה"טוויסט" בשנות ה-1960. לאחר מכן עדיין רקדתי מדי פעם במסיבות שארגנו מכרים אבל הרגשתי כאילו ניסיון לחזור להיות צעירים ולא בהצלחה מרובה – נושא שבדאי ישוב ויעלה אם אי פעם אגיע לשם.

שיעורי הריקוד אינם הפרשיה המביכה והמשעשעת האחרונה שהייתי מעורב בה בשלוש השנים שלמדתי בתיכון – פרשיות שהיו רובן ככולן פרי יוזמתו של זאב, למעט אחת, שבגללה, כך סברתי, סולקתי מ"שלווה" ואולצתי לעבור ל"הרצליה". המדובר בתעלול שתחילתו נשכחה ממני לחלוטין. כנראה מעשה קונדס זה או אחר, שבהמשכו הזיתי את "ארונית הכימיה" שעמדה בכיתה והצמדתי אותה לדלת. בתום ההפסקה המורה וכמה תלמידים שעמדו בחוץ החלו לדחוף את הדלת בכל כוחם עד שהארונית שהייתה מלאה צנצנות התהפכה והתרסקה כולל המדפים והדלתות שהיו כולם עשויים זכוכית. בנוסף התפשט סירחון בכיתה ובמסדרונות מהכימיקלים שנשפכו מתוך הצנצנות. בהמשך הגיעו המנהל, אשתו וכמה מורים על מנת לגלות מי ביצע את התעלול. הכיתה שתקה זמן רב עד שאני עצמי הרגשתי מועקה וקמתי והודיתי במעשה. לכאורה בזאת נגמרה הפרשה. אבל כאמור בסוף השנה הוסבר לי שאני כמו שאומרים "עולה לכיתה יא' אבל לא בבית ספרנו". כמו כן צוין שעלי להשלים ולהבחין בלימודי האנגלית – דרישה כללית ומעורפלת במיוחד לאור העובדה שלכל בית ספר תיכון היו כנראה תוכניות לימודים שונות, באנגלית כמו גם בשאר המקצועות. על כל פנים באותו קיץ אבא מצא "מורה לאנגלית" שנתן לי מספר שיעורים. איני יודע למדתי ממנו דבר מה, בזמנו נאמר לי שהאיש למד באוקספורד. הכל אפשרי. אבל לי הוא זכור בעיקר כאדם קטן כחוש עם מבט תוהה, שהייתי רואה מדי פעם יושב על ספסל ברחוב, כמי שאבדה לו הדרך.

"הרצליה"

בניין גימנסיה "הרצליה", י. ברסקי.

כנראה שהייתי אמור להיות מגורש מ"שלווה" מיד לאחר פרשת ארון הכימיה. כך על כל פנים זכור לי. אבל בפועל הוחלט לאפשר לסיים את השנה. ההחלטה נבעה, קרוב לודאי, משני שיקולים הראשון והעיקרי היו שתי בחינות בגרות, בדקדוק ובתנ"ך, שהתקיימו לכל מסיימי כיתה י' בכל בתי הספר התיכוניים והשיקול השני היה ששכר הלימוד כבר שולם על ידי אבא במזומן או בתמונות ולכן אי אפשר היה לסלק אותי לפני סוף השנה. את הבחינות עצמן עברתי ללא קושי ואבא מצא דרך להעביר אותי בשנה שלאחריה לכיתה י'א' בגימנסיה "הרצליה". כעבור עשרות שנים גיליתי לי שאותו מעבר "סודר" על ידי הגרפיקאית דדי בן יהודה, בתו של אחד ממנהלי הגימנסיה שלמדה בזמנו אמנות אצל אבא. בדיעבד ברור לי שהמעבר נועד מראש לכישלון. ראשית שנאתי את בנין הגימנסיה עצמו – בנין מצועצע כמו רבים אחרים באותה סביבה, עם ריח חריף של טחב מבפנים וצבע מתקלף מבחוץ. בחלק מהמסדרונות הונחו לוחות עץ ישנים במקום מרצפות שעוד הגבירו את עליבותו של המקום. כל זאת לעומת הבית הלבן והחדש של "שלווה", ורוב התיכוניים האחרים שפעלו בעיר. יתר על כן הייתה כאן, ב"הרצליה", אווירה של משטר קפדני ובעיקר טרדני בגלל אחד המנהלים שהשגיח ממרפסת הקומה השנייה על הנעשה בחצר המרכזית.

על החוף, גימנסיה הרצליה (אני עומד בצד שמאל).

כאן המקום לשאול כיצד בכל זאת עברתי את הבחינות החיצוניות בסוף כיתה י' וכעבור מספר שנים את שאר מקצועות הבגרות? יתר על כן כיצד זה שיחסית לאחרים אני עדיין זוכר חלק לא מבוטל מהמקצועות שלמדתי, הן בתיכון והן בהמשך לאחר מכן. מה שעשיתי היה כנראה שונה מרוב התלמידים. אלה סיגלו לעצמם טכניקות שינון שסייעו להם לזכור ידע רב לקראת הבחינה, אבל נשכח זמן קצר לאחר מכן. במילים אחרות תופעה הידועה בשם הזיכרון הקצר. אני כתלמיד אפילו לא ידעתי על קיומה של אפשרות זו. מבחינתי החומר חולק לשניים, אולי כתוצאה מהנטייה ללימוד עצמי: חלק אחד שלא עניין אותי ונדחה על ידי כליל וחלק שני שעניין אותי ונשמר בזיכרוני עד היום. אני מניח שבין השניים היו נושאים רבים שעניינו אותי בזמנו אבל עם הזמן הלכו ונמוגו מזיכרוני כאילו לא היו. מקצתם של אלה אני חוזר ומגלה לעתים תוך עלעול במחברות וספרים ישנים.

בדיעבד ברור לי שהמעבר ל"הרצליה" או כל תיכון אחר, נועד מראש לכישלון. לכאורה יכולתי לבחור בין מסלול ריאלי או ספרותי (הומאני) אבל כבר ביום הראשון גיליתי שהבחירה מדומה היות ולא הבנתי דבר בשיעורי הכימיה והמתמטיקה של המגמה הריאלית ובשיעורי הערבית בכל המגמות. בקיצור נותרה רק המגמה הספרותית צרפתית. כאן לפחות דיברתי את השפה למרות שלא ידעתי דקדוק או איות – זאת לעומת הבורות המוחלטת בערבית, שלמדנו ב"שלווה" רק כמה שבועות בתחילת כיתה י"ט, במקביל ל- לטינית – שני מקצועות שנזנחו לכאורה מחוסר עניין. אבל אפילו בכיתה זו עדיין היו לי קשיים לעקוב ולהשתלב בגלל הבדלים במערכת, למעשה בכל המקצועות. כמובן שניתן היה להתגבר על אלה על ידי כמה שיעורי עזר, אלא שהרעיון לא עלה על דעתי, לא על דעת הורי ולא אף אחד מהמורים. פירושו של דבר שנכשלתי כמעט בכל בחינה בכתב בצרפתית. המצב במתמטיקה לא היה בהרבה יותר טוב על אף שאיני זוכר מה גרם לכך. בסופו של דבר, הרמתי ידיים וחדלתי מלבוא לשיעורים ולמבחנים. לתעלומה זו יש להוסיף את המרדנות הטבעית של גיל הנעורים במקביל להעדר כל סיוע ולו רק מוסרי מצד הורי.

הזכרתי את לימודי הערבית והלטינית שניתנו במשך זמן קצר ב"שלווה" בכיתה ט'. מקצועות אלה ניתנו כמה שבועות לאחר תחילת השנה, כנראה בתום השליש הראשון; הערבית על ידי אדם גבוה וכבד אבל חביב ואולי חביב מדי, שהתקשה להשתלט על הכיתה אלא ששמו פרח לגמרי מזיכרוני, למרות שאני עתיד לראות אותו עוד

שנים רבות כאשר ישב ב"כסית". איני יודע מה היה הקשר בינו ל"חוג" התרבות התל אביבי אלא אם כן היה בעצמו סופר או משורר. על כל פנים בשיעורים הראשונים למדנו לכתוב ולקרוא באותיות ערביות בנוסף לאי אלו מילים ומשפטים בשפה הספרותית להבדיל מהשפה המדוברת ושפת העיתונות. לפתע, ללא התרעה, הובאו לכיתה ספרונים של ערבית מדוברת שהייתה כתובה באותיות עבריות, לכאורה על מנת להקל עלינו. ההחלטה נתקבלה בהקלה רבה על ידי כל הכיתה אולי בגין ההרגשה שהניסיון היה מוצדק אבל מלאכותי. המגע שלנו עם דוברי ערבית הצטמצם עד כה כפי שיקרה בעתיד בחילופי מילים בודדות שאותן למדנו ממילא בכוחות עצמנו. יתר על כן, ברור היה שהסיכוי שנוכל לדבר ולקרוא ערבית נראה אפסי בהתחשב במעט האנגלית שלמדנו עד כה למרות שלכאורה לימדו את השפה מאז כיתה ד', בנוסף לעשרות הסרטים דוברי האנגלית שנחשפנו להם.

"קריקטורה", (אני בבגדי תנועת הנוער), 21X33 ס"מ, 1944.

בניגוד למורה לערבית ששמו פרח מזיכרוני, המורה ללטינית זכור לי היטב, ראשית מפני שהציג עצמו לא רק בשמו הפרטי או לעתים בשם המשפחה, כפי שעשו כולם אלא גם את תארו ודרגותיו: ד"ר פרופסור יצחק שאקי. שנית, עוד בטרם החל ללמד אותנו לטינית, בכיתה ט', כבר נתן שיעור באחת הכיתות העליונות, כנראה מעין מבוא לפילוסופיה, שאותו פתח כנראה במילים: "ההווה בהוויה על הרקע האין סופי...". – משפט שעבר מיד מפה לאוזן כשיא של גיבוב מילים חסרי משמעות. באשר ללטינית הוסבר לנו שהכוונה שנלמד את השפה כמקובל וכראוי לתיכון הומאני ובהמשך נוכל אפילו לקרוא את "כיבוש גאליה" של יוליוס קיסר. בפועל למדנו רק מספר שיעורים שהוקדשו להטיית הפועל אהב (Amo). לאחר מכן נתן עוד הרצאות לכיתות העליונות ולכל בית הספר ביום תל-חי – הרצאה שנחרטה בזיכרוני כשיר הלל על שלבי חייו של טרומפלדור כאפוס הגיבור הלאומי: ילדות, מלחמת רוסיה-יפן שבה איבד את ידו, הקרב בגאליפולי במלחמת העולם הראשונה ולבסוף ההגנה על תל-חי ומילותיו האחרונות "טוב למות בעד ארצנו...". לאחר אותה הרצאה נעלם והשמועה נפוצה, שהשתייך לחוג של יהודים שתמכו בפאשיזם האיטלקי בטרם הפך אנטישמי בעקבות הנאציזם הגרמני. אפשר שהשמועה נבעה מהזיקה בין אותה הרצאה ופולחן הגבורה והמוות לימים נאמר לי שהאיש נמנה על צוות המרצים בחוג לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב.

לקשיי המעבר מ"שלווה" נוספה גם המבוכה שהרגשתי כאשר מצאתי את עצמי, ב"הרצליה", בכיתה שכמעט כולה בנות למעט חמישה בנים. בין אלה שני אחים קצת מבוגרים יותר ומנותקים מבחינה חברתית. כנראה שהאחים הובאו לכאן באותה שנה ומאותה סיבה שהביאה אותי לכיתה זו: ידיעת השפה הצרפתית. אפשר גם שעצם הנכונות לקבל אותם ואותי בשלב כה מאוחר, כלומר לכיתה "יא", נועדה לשפר את היחס בין בנות לבנים, באותה כיתה – כיתה שהיו בה, ללא ספק, יותר מדי צחקוקים ותשומת לב לבגדים. בסופו של דבר הרגשתי כאן כמו בגלות, והעדפתי את חברתם של שניים-שלושה נערים מאחת הכיתות המקבילות. אין להבין מכך שהפניתי גב לבנים שהיו איתי בכיתה למרות שלא נרקמה בינינו ידידות. עוד שנים רבות היינו נפגשים לפני נסיעתי לחו"ל ולאחר שובי. אחד מהם אף הביך אותי בתחילת השנה כאשר הציג את עצמו כמי שלמד ביחד עם בנו של הצייר פרנקל ושניהם היו באותו גיל ובאותה כיתה. במילים אחרות, שני בנים של אותו איש, לכאורה אחים, באותו גיל? שאלה זו היא שפתחה את השיחה שכבר סיפרתי עליה בפרק על אבא. הכוונה לסיפור שבו טען להצדקתו שהשתכר באחד הערבים וידידיו לקחו אותו בטעות לאשתו הראשונה. אבל מאז הבטיח לאמא שלא ישתה ולא יכיר באותו ילד שנולד כתוצאה מכך. לעניין זה ראוי להוסיף שקיים את הבטחתו ביחס לשתייה עד מותו ואת ההכרה בילד, כלומר נחום, דחה עד למספר שנים לאחר מותה של אמא.

בדיעבד לאחר שנים רבות התברר לי שאותו נער לא היה היחיד שהכיר את נחום ולמד אתי באותה כיתה ב"הרצליה". מסתבר שהייתה שם נערה שגם היא למדה עם נחום עד סוף כיתה ח' כאשר המשיכה לימודיה בגימנסיה והוא בבית הספר המקצועי "מקס פיין". מאותה תקופה זכורות לי שתי פגישות עם בני משפחתו של אבא: האחת כאשר ניגשה אלי נערה על שפת הים ולחשה באונני "אני בת דודה שלך", מסתבר שהייתה זו בתו של משה, אחיו של אבא – נערה שקל היה לזהות אותה בזכות שיערה האדום. הפגישה השניה הייתה כאשר תוך כדי נסיעה באוטובוס, קרוב לודאי בדרכי לגימנסיה, ניגשה אלי אישה צעירה כבת שלושים, אף היא עם שיער אדמדם, שהציגה עצמה, בלחשה, כבתה של מאניה, אחותו של אבא ומיד לאחר מכן ירדה והמשיכה בדרכה. אני מניח שמפגשים אלה נחרטו בזיכרוני בעיקר בגין היותם מוזרים בעיני: הצורך הבלתי מובן של שתיהן להציג עצמן בלחשה ובחופזה.

באשר לבנות בכיתה ב"הרצליה" זכורות לי כמה תופעות שהן, במבט לאחור, על הגבול הלא מוגדר שבין תמימות לנלוזות. על אחת מהן התלונן המחנך של הכיתה ומוותיקי הגימנסיה. השיעורים אתו התנהלו באחד החדרים בקצה המסדרון. באלה הרצפה הייתה עשויה בצורת מדרגות שעליהן מושבים ושולחנות קבועים. באחד השיעורים הראשונים סטה לפתע מהנושא שהחל בו ועבר לדבר על מנהגן של הבנות לבוא לכיתה זו בחצאיות או מכנסיים קצרים מבלי לתת את דעתן על כך שהן חשופות מתחת לשולחן או אולי עושות זאת שוב ושוב, במכוון על מנת לבלבל את דעתו. המסקרן בפרשה זו שאיני זוכר מה קרה בהמשך למעט החלפת מבטים בין הבנות ואפשר שהשיעורים הועברו לחדר אחר. באותו הקשר עלי להוסיף שתלונתו נשמעה לי בזמנו כמגוחכת בעיקר בגלל מראהו של אותו מורה. וכי למה יציקו לאיש זקן, קירח, קטן קומה, בעל גוף מעוות ויד אחת קצרה. בנוסף נאמר שמידי פעם נהג לספר כיצד חצה בשחיה מחוף לחוף את מצרי הבוספורוס. היות ועשה זאת ב"שחיית צד" גופו נשאר מעוות, ידו האחת התקצרה ואילו שערותיו נשרו כאשר אחת הספינות חלפה על פניו. למען האמת עד היום איני יודע באם אותו סיפור נאמר על ידו או שהומצא על ידי אותן בנות שלגלו לו ממרומי מדרגות הכיתה. ואולי האמת הייתה בתווך, כפי שאמרת תחילה, על הגבול שבין תמימות לנלוזות.

באותה שנה ב"הרצליה" גיליתי לראשונה עוד תופעה חברתית הקשורה לבנות. הכוונה לנוהג להתחבר עם בנים מבוגרים ממחזור או שניים לפנייהם. אפשר שאותה תופעה התקיימה גם ב"שלוה" אלא שאני לא הבחנתי בה או אולי הייתה פחות גורפת בזכות ריבוי חברי תנועות הנוער שפעלו בשכבות של בני אותה כיתה וגיל. על כל פנים במהלך השנה מצאתי את עצמי מוזמן מספר פעמים למפגשים ביתיים שארגנו נערות ממחזור אחד או שניים אחרי: למעשה שתי בנות ועוד בן או שניים ותמיד בביתה של אחת מהן ולאותה מטרה: משחק שבו ישבו במעגל ואחד מאתנו סובב בקבוק ריק על הרצפה. כאשר הבקבוק נעצר מול אחד היושבים היה עליו לעשות את מבוקשו של המסובב: בדרך כלל לצאת לחדר הסמוך או למרפסת על מנת להתנשק. עד כאן הכל תמים למדי אלא שברוב המקרים שתי הבנות הן שיצאו להתנשק זו עם זו, לעתים מבלי לסובב את הבקבוק. בנוסף גם הזמינו לא פעם אותי או את אחד הבנים האחרים לכאורה על מנת ללמוד כיצד לעשות זאת כראוי – וראוי להוסיף שבתמימותי האמנותי להסבר זה.

הידידות ביני לזאב נמשכה גם לאורך השנה שבה אני למדתי ב"הרצליה והוא במסלול הבגרות הבריטית בגימנסיה "השכלה", שנוהלה על ידי מהנדס בשם גורדון, בבנין צנוע ממערב לגן מאיר (היום רחוב זלמן שניאור). עדיין נפגשנו כמעט כל סוף שבוע לשמוע הרצאות וקונצרטים ומדי פעם סרט זה או אחר בשעות אחר הצהריים. לעומת זאת בערבים כאשר לא ראו אותנו היינו מעשנים סיגריה או שתיים ש"לקחנו" בהיחבא הוא מאבא שלו ואני משלי. אבל ההרפתקה הגדולה ביותר הייתה כאשר זאב החליט בשביל שנינו לשים קץ למצב

שבו היינו שנינו עדיין בתולים – החלטה שנבעה ככל הנראה מאירוע דומה שעליו סיפרו כמה נערים ממכריו של זאב, שביקרו יחד באחד מבתי הזונות ביפו. מהם נודע לזאב שהדרך להגיע לשם היא באמצעות הדיליגנסיים, כלומר כרכרות, שנסעו הלך וחזור מרחוב אלנבי. בנוסף ידענו את המחיר ומעל לכל שהמקום היה בפיקוח רפואי צמוד היות ושירת את אנשי הבולשת הבריטית שהייתה ממוקמת בבנין סמוך (היום ברחוב אילת פינת שדר' ירושלים).

עוד בטרם אספנו את כל הכסף הדרוש זאב החליט שעלינו לגלח את פלומת שיער הזקן של פנינו על מנת שלא תסגיר את גילנו האמיתי. התירוץ הרשמי שהמצאנו היה שהרגשנו ונראינו כאילו לא התרחצנו בבוקר. איני יודע אם אבא האמין לי או לא. אבל מיד נידב את מכונת הגילוח שלו וסכין חדש למרות שאחד ממכרנו הוותיקים הציע שאתחיל בסכין משומש על מנת שלא אחתוך את עצמי. באחד הערבים, עם כסף בכיס ופרצופים מבריקים, עלינו על אחת הכרכרות שעמדו ברחוב אלנבי פינת הירקון. העגלון יצא לדרך מבלי לשאול דבר עד שהגענו לבנין ביפו מקום בו הורה לנו לרדת והצביע בידו על בנין גבוה יחסית עם פתח מואר. נכנסנו ועלינו במדרגות צרות שהובילו לאולם שמסביבו ספסלים שעליהן ישבו נשים לבושות חלוקים צבעוניים. שתיים מהן קמו לקראתנו ולקחו אותנו לחדרים נפרדים. אין ספק שהחוויה נטעה בי תחושה של בטחון עצמי אבל בו זמנית גם טעם של אכזבה כאשר נאמר לי שתם זמני ועלי ללכת. מצדי אפילו לא ידעתי האם גמרתי או לא. במילים אחרות, כפי שכבר ניסחתי זאת, איבדתי את הבתולים אבל לא את התמימות. באותו הקשר שמעתי על עוד קבוצה של מכרים שנסעה ליפו, ביניהם אחד שסיפרו עליו שהחליט לחזור כלעומת שבא – החלטה שנראתה לי כאמיצה מאחר וידע שחבריו ילגלו לו ולמען האמת הצטערתי שלא עשיתי כמוהו.

באשר לביטחון העצמי הנושא מתחבר בצורה הרבה יותר חיובית עם עימות שהיה ביני לאבא בשלהי שנת הלימודים בכיתה יא', כלומר בהיותי כבן 16. באותן שנים ב"שלווה" וב"הרצליה" וכנראה בשאר בתי הספר התיכוניים התקיימו בזמנו שיעורי אמנויות הלחימה כגון ג'ודו, מקל, סכין ואגרוף. המטרה המוצהרת הייתה הקניית ביטחון עצמי והידע הנדרש על מנת להתמודד מול יריב ללא נשק חם שהחזקתו נאסרה על ידי השלטונות הבריטיים. המטרה המוצהרת הייתה הקניית ביטחון עצמי אבל בינינו הנערים דובר בלחש על אפשרות של התנגשות לא רק עם הערבים כפי שניתן היה לשער אלא גם בין המחותרות: ההגנה, האצ"ל והלח"י. אין לי ספק שאימונים אלה שחררו חלק ניכר מהאלימות של גיל ההתבגרות אולי בגלל החש המוחשי מאוד של פגיעה חמורה, כפי שקרה לא פעם כאשר מישוהו קיבל מכת מקל. בזמנו סיפרו שמכה כזו במצח עשויה לגרום לאובדן הזיכרון. אפשר שסיפור זה נועד כאמצעי הרתעה על מנת שננהג במשנה זהירות. על כל פנים באחד משיעורי האגרוף קיימנו מעין תחרות ואני הכייתי את בן זוגי בכל כוחי – מכה שפגעה לו בסנטר וכתוצאה מכך הבחור נפל ארצה ללא הכרה והיה צריך לאשפז למספר ימים. זכור לי גם שהוריו הגיעו מבוהלים ונדרשו הרבה דיבורים לשכנע אותם שלא להגיש תלונה כנגדי, כנגד המורה והנהלת התיכון.

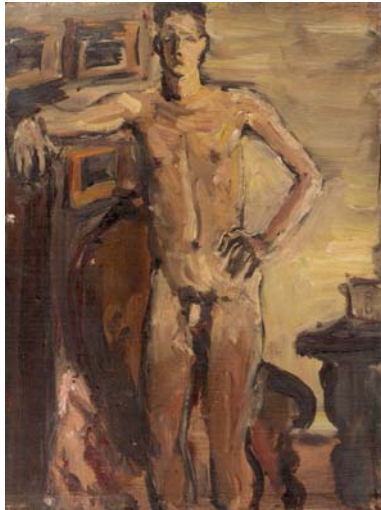
בזכות אימונים אלה במקביל לשיעורי התעמלות בחודשי החורף והרבה שחייה בים בקיץ הרגשתי שאני הולך ומתחזק – יחסית לאבא שהיה כבן 47, כלומר מבוגר מאוד בעיני ובנוסף גם עישן כ-40 סיגריות ליום ולא עשה כל פעילות גופנית. לכן נראה היה לי טבעי, שכאשר התאבקנו בצורה ידידותית על הרצפה בבית, הצלחת להתגבר עליו. רק כשנה או שנתיים לאחר מכן הבנתי שהיה זה מחווה של אבא כלפי – אולי על פי רמז מאמא – הבנה שהגעתי אליה כמעט במקרה, כאשר אמרתי והראיתי לו, שאני מסוגל לעשות כעשרים "שכיבות סמיכה". מיד לאחר מכן אבא, להפתעתי הגמורה, אבא אמר שיוכל לעשות פי שניים ממני, כלומר לעלות לרדת כארבעים פעם. אמר ועשה. אותה הפתעה הייתה הסימן הראשון לאפשרות שדברים הנאמרים על ידי אמא ואבא אינם בהכרח אמת

צרופה והצורך להפריד בין עובדות, אשליות ושקרים – שילוב שאפיין את הורי כמו רבים מבני דורם שהאמינו בו ללא סייג.

בסוף כיתה י'א "הרצליה" התברר שנכשלת בבחינות הגמר ברוב המקצועות. פירושו של דבר שיהיה עלי לחזור פעם שנייה על אותה שנת לימודים. בפועל, בזמנו, האשמתי בעיקר את עצמי בהזנחה מודעת של מטלות על אף שלא הייתי מוכן להודות בדבר – בודאי שלא בפה מלא. אבא עמד על כך שעלי למצוא עבודה. אמנם ניסיתי לטעון שזכותי ללמוד לפחות עוד שנה כפי שהיה קורה לו הצלחתי לעלות כיתה. אבל בלב פקפקתי ביכולתי להחזיק מעמד בחזרה על אותו חומר עוד שנה שלמה. כיום ממרחק הזמן והניסיון ברור לי שהאשמה במצב לא הייתה רק בי. אלא גם בזלזול הכללי בלימודים עיוניים שאפיין את חוגי השמאל בארץ: כך למשל, רוב הפעילות של תנועות הנוער נועדה לשכנע את הצעירים להצטרף להתיישבות העובדת. במילים אחרות, לעזוב את לימודי התיכון העיוניים, שהיו מבחינה זו חסרי תועלת מעשית. יתר על כן, ככל הזכור לי מאותם ימים, נעשה אפילו ניסיון לאסור על חניכי "השומר הצעיר" להמשיך בלימודים עיוניים. איני יודע כמה עזבו בפועל את התיכון כתוצאה מאותו איסור. כנראה רק מעטים. עם זאת קרוב לודאי שאותה תפיסה חלחלה ללב רבים וחזקה לא רק את הזלזול בלימודים, במיוחד העיוניים, המצוי ממילא אצל בני הנעורים אלא גם את התחושה של השתמטות מעבודה. כך הרגשתי אני ולפחות שבעה ממכרי, למרות שלכל אחד מהם היו בודאי גם סיבות נוספות, מהן ללא ספק חשובות יותר.

בהזדמנות זו של חשבון נפש וביקורת העבר אני יכול להצביע על כמה נגמים בלימודים העיוניים, כפי שהם נראים לי כיום ממרחק השנים. במיוחד בולט בעיני העדר אנתולוגיה סבירה של הספרות העברית, שממנה ניתן היה ללמוד וללמוד, אבל גם לדפדף ולמצוא בה קטעים נוספים מעניינים לא פחות ולעתים אף יותר. הכוונה לכל אותם יוצרים שאת שמותיהם ניתנו לרחובות העיר ואשר אולי ראוי היה להכיר ולו מקצת יצירותיהם וסגנונם. כבר הזכרתי קובץ מסוג זה אבל של ספרות אנגלית בעריכת ג'י.ב. פריסטלי, שממנו למדתי כאשר ניגשתי לבחינות הבגרות כעבור מספר שנים. עם זאת במבט לאחור עצם הבחירה בספר זה נראית תמוהה בעיני; ספר שעסק בלעדית סופרים "בריטיים" ללא התייחסות לכל האחרים שכתבו אנגלית ואשר היו מוכרים לנו בארץ מתרגומים לעברית. כך למשל עשרות אמריקאים, כמה אירים ואפילו המשורר היהודי רבינדרנט טאגור (Tagore 1861-1841). לא פחות תמוהה בעיני גם ההתעלמות משפע התרגומים לעברית שבאמצעותם נאלצתי ליצור בכוחות עצמי את ההיכרות עם הספרות העולמית ולצערי ללא עזרה או הכוונה למעט שתיים-שלוש שיחות עם אבא בהיותי עדיין ילד, ולעתים, פה ושם, הצעה של בעלי הספרות הרבות שפעלו בעיר. התוצאה הייתה שקראתי, ראוי לומר קראנו, מכל הבא ליד, ספרים לילדים ולמבוגרים. בזמנו הייתה גם מידה לא מבוטלת של כפיה סמויה ואפילו רצויה, בעצם הקביעה של הוצאות הספרים את הראוי לתרגום ומי יהיה המתרגם אבל לרוע המזל, לא תמיד בשפת המקור. בעיה נוספת שלא ארחיב כאן נובעת מהיותנו ציבור קטן של צעירים, כמעט דור ראשון, שידע לקרוא רק עברית, על כל המשתמע מכך הן מבחינה ספרותית והן מבחינה כלל תרבותית. טענה אחרת יש לי בדיעבד כנגד הדרישה מתלמידי המגמה הספרותית, כלומר ההומאנית, לשנן מאות פרקי תנ"ך, עשרות עמודי תלמוד וכרכים שלמים הכול היסטוריה יהודית וכללית. בנוסף גם משוואות באלגברה גיאומטריה וטריגונומטריה – חומר שרובו ככולו נשכח, כי הוא מעבר לכל אשר צריך אדם משכיל במרוצת חייו. אותו הדין אבל להיפך, היא כמות המדעים שנדרשו מבוגרי המגמה הריאלית, כלומר דלות המבחר בספרות והחברתי. במקרה זה התוצאה הייתה הקושי של רוב בוגרים אלה להתמודד עם המציאות התרבותית. יתרה מכך כפי שהתברר את רוב החומר הרלבנטי למדעים צריך היה ללמוד מהתחלה למי שהמשיך מכיוון זה.

Songs of Kabir, Bago na ja re na ja
Do not go to the garden of flowers!
O Friend! Go not there;
In your body is the garden of flowers/
Take your seat on the thousand petals of the
lotus, and there gaze on the Infinite Beauty.
Rbindranath Tagore 1861-1841.

אני בעירום, 15.7X21.2 ס"מ.

אני בבגדי תנועה, 22.2X30.2 ס"מ.

לדעתי, במבט לאחור, רצוי היה לתת בסיס כללי רחב ככל האפשר לכל התלמידים ורק אז לעבור להתמחות שבסופה כמו שאומרים "לדעת הכול על לא כלום". עם זאת, למרות הביקורת נעים להיזכר בכמה מקצועות ומורים שאהבתי: את שיעורי המוסיקה, בעיקר חלילית, שניתנו ב"שלווה" ואת שירת המקהלה ב"הרצליה" שרובה הוקדש לקטע קצר מ"בריאת העולם" של יוסף היידן; לאלה יש להוסיף את שיעורי הביולוגיה ואת ההתעמלות הלוחמה שכבר הזכרתי. היו כמובן גם רגעים נוספים שהשאירו את חותמם. כך למשל ניסיונו של המורה לספרות ב"הרצליה" להסביר, ללא הצלחה, את "משקל" השורות של משוררי ספרד בימי הביניים; טכניקה שנלקחה מהשירה הערבית, ולכן, לדבריו, אינה מתאימה לשפה העברית. לעומת זאת זכור לי היטב השיעור שבו הסביר את המונח "אקרוסטיכון", כאחד ממאפייני שירת ימי הביניים.

בטרם אמשך עלי, לדעתי, להסיט את הסיפור ממני חזרה אל הורי. הצורך בחזרה או לפחות באיזכור, הוא מפני שבשנות התיכון הגעתי לשלב שבו נחשפו בפני מקצת היחסים בין אבא לאמא. ראשית, התגובה של שניהם לניסיון של סבי, כלומר אביו של אבא, להפריד בין אבא ליהודית אשתו הראשונה ובכך להביא לאיחוד המשפחה. הניסיון לא הצליח. לשאלתי אבא הסביר לי שהסיבה נכעה מהדרישה לתת בתמורה אין ספור תמונות. במילים אחרות דרישה שברור היה מלכתחילה שיסרב לה. בזמנו הייתי כבן שלוש עשרה ועדיין קיבלתי דברים כמות שהם. בינתיים עברו כשנתיים שלוש ובאחת השיחות עם אמא העלתה את תגובתה לאותו ניסיון. לדבריה היא זו שדחתה את הצעת הפשרה מחשש שאם יתגרש מאשתו הראשונה ויתחתן איתה, הוא עשוי להרגיש כבול ולאחר זמן לא רב יעזוב גם אותה. לעומת זאת במצב הקיים אבא יכול לעזוב בכל שעה שירצה. אבל דווקא מסיבה זו הקשר ביניהם חזק פי כמה. שתי גרסאות אלו סותרות את אשר עתיד לקרות כעבור עשר שנים, כלומר בשנת 1954. לעת זו אני הייתי במסע באירופה, כאשר נודע לי שאבא נסע לדרום אפריקה אבל קודם לכן התחתן עם אמא לאחר שהתגרש מיהודית מאשתו הראשונה בתמורה למספר תמונות. עשרות שנים לאחר מכן שמעתי על השתלשלות האירוע מפיו של נחום בנו השני של אבא. מסתבר שלאמו, כלומר יהודית, נודע על נסיעתו של אבא ועל כוונתה של אמא לפגוש אותו לאחר מכן בפאריז. תגובתה הייתה, לדברי נחום, שאם אבא ייסע יאבדו סיכוייה לקבל ממנו גט תגובה הפוכה לסברה שאני שמעתי כאילו יהודית, היא זו שסירבה להתגרש ולכן העלתה כל פעם דרישה לקבלת יותר תמונות. על כל פנים, נחום מיהר לקבוע פגישה עם אבא במטרה לאיים עליו בהוצאת צו שימנע ממנו לצאת מהארץ בטרם ייתן את הגט. כנראה שהאיום פעל, כי אבא בא לפגישה עם עורך דין ומיד הציע לתת תמונות, על אף שלדברי נחום יכול היה לקבל את הגט ללא כל תמורה. מיד לאחר מכן הורי מיהרו להתחתן, בשנה העשרים ושבע לחייהם המשותפים.

אני, 18.5X22 ס"מ.

אני, שמן על עץ, 14.5X15.5 ס"מ.